

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

Milliy g‘oya: ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi kafedrasи

Qo‘lyozma huquqida

URAIMOV ELYOR
**YOSH AVLODNI AHLOQIY TARBIYALASHDA IMOM
AL – BUXORIY MA’NAVIY MEROSINING AHAMIYATI**

5111600 – Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi bo‘yicha bakalavr akademik darajasini olish uchun yozilgan

BITIRUV MALAKAVIY IShI

Ish rahbari: Katta o`qituvchi: t.f.n.N.Alimova

Andijon – 2016 yil

MUNDARIJA:

Kirish.....	3
-------------	---

I-BOB. ISLOM DINIDA MA’NAVIY QIYOFASINING TALQINI

1.1 Qur’oni Karim va Xadisi Shariflarda inson ma’naviyati va ahloqiy masalalari.....	8
1.2 Al-Buxoriy ta’limotining ahamiyati.....	15
1.3 Imom Buxoriy to’plagan hadislardagi ahloq va odob qadriyatlarining mohiyati va tarbiyaviy ahamiyati.....	27

II- BOB. XADIS ILMI VA UNDA MA’NAVIYAT MASALALARI

2.1 Al – Buxoriy asarlarda ahloqan pok inson tarbiyasi.....	31
2.2 Al – Buxoriy asarlarida ma’naviyat masalalarini yoritilishi.....	35
2.3 Al – Buxoriyning hadislar to’plamida ota-onva farzand tarbiyasi.....	40
XULOSA.....	54
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI	57

KIRISH

Mavzuning dolzarbliji: Insonning ma’naviy qiyofasi, avvalo axloqiy kamolotning ko’rinishidir. Shuning uchun ham o’zbek xalqining tarbiya borasidagi milliy an’analarida yoshlarning ma’naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish birinchi darajali, muxim vazifa deb qaralgan. Ajdodlarimiz yoshlarga dastlab, axloq va odobning eng oddiy mezonlarini o’rgatib, shundan keyingina ta’lim berishga harakat qilganlar.

Axloq-odob tarbiyasi nihoyatda keng qamrovli bo’lib, turli omillar ta’sirida shakllanadi. Yoshlarning bunday ma’naviy fazilatlari shakllanishida: oila jamoatchilik, turli bosqichdagi ta’lim tizimida berilayotgan ta’lim va tarbiyaning o’rni kattadir. Yoshlar axloq va odobning barcha mezonlarini boshqalardan o’rganadilar, ularni e’tiqodiga singdirib, faoliyatiga asos qilib oladilar. Axloq mezonlari o’rganilganida emas, balki insonning faoliyatida, boshqalar bilan bo’lgan munosabatida namoyon bo’lganidagina haqiqiy ahamiyat kasb etadi, Binobarin, axloqiy tarbiya yoshlarga muayyan qoidalarni o’rgatishgina emas, balki ularga har doim amal qilish ehtiyojini shakllantirishdir.

Buyuk xitoy faylasufi Konfutsiy aytganidek, axloq-har bir insonning boshqalar oldidagi burchi va mas’uliyatini his qilishidir.

Bir kishi uchun xos bo’lgan axloq bo’lmaydi. Axloq barcha davrlarda ham odamlar o’rtasidagi ma’naviyatga asoslangan munosabatlarning bosh mezoni bo’lgan, Odamlar o’rtasidagi samimiylilik, do’stlik, hamkorlik, hamjihatlik, mehr-muruvvat, rahm-shafqat, oqibatlilik, halollikka asoslangan munosabatlar axloq va odob borasidagi an’analar, qadriyatlarga rioya qilish orqali namoyon bo’ladi. SHu sababli ham jamiyat taraqqiyotining barcha davrlarida axloqiy tarbiya komil inson tarbiyasining asosiy yo’llaridan biri sifatida qaralgan.

O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishib, milliy uyg'onish va ma'naviy poklanish keng ko'lamda amalga oshayotgan hozirgi davrda axloq va odob tarbiyasining o'rni va axamiyati ortib bormoqda. Tarbiya birinchi navbatda insonning ma'naviy olamini, shu asosda aql-zakovatini, iymone'tiqodini mustahkamlash, hayotiy pozitsiyasini belgilash uchun kurashdir. Shu sababli axloq, odob tarbiyasi muammolari xalqimizning milliy g'oyasi, istiqlol mafkurasi tizimida ham katta o'rin olgan. O'zbekiston Prezidenti I. Karimov ta'kidlaganidek, "Xalqni buyuk kelajak va ulug'vor maqsadlar sari birlashtirish, mamlakatimizda yashaydigan, millati, tili va dinidan qat'iy nazar, har bir fuqaroning yagona Vatan baxt-saodati uchun doimo mas'uliyat sezib yashashiga chorlash, ajdodlarimizning bebaxo merosi, milliy qadriyat va an'analarimizga munosib bo'lishga erishish, yuksak fazilatli va komil insonlarni tarbiyalash, ularni yaratuvchilik ishlariga da'vat qilish, shu muqaddas zamin uchun fidoiylikni hayot mezoniga aylantirish milliy istiqlol mafkurasining bosh maqsadidir."¹

Axloq va odob tarbiyasining mohiyati, jamiyat ijtimoiy, ma'naviy taraqqiyotidagi o'rni va axamiyatini tatqiq va tahlil etish muammoji jamiyatshunos olimlar, birinchi navbatda faylasuflar oldiga katta vazifalarni qo'ymoqda.

Bitiruv malakaviy ish uchun tanlangan mavzuning dolzarbliги bizningcha, quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

-jamiyat taraqqiyotining hozirgi davrida inson ma'naviy kamoloti muammolariga asosiy e'tibor berilmoqda. Axloq, odob esa ma'naviyatning o'zagi va poydevoridir.

-hozir O'zbekistonda shakllanayotgan milliy g'oya va mafkura tizimida ham fuqarolarni yuksak axloqiy qadriyatlar ruxida tarbiyalash muxim vazifalardan biri ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

-hozir O'zbekistonda milliy tiklanish va ma'naviy poklanish jarayoni

¹ Karimov I.A.YUksak ma'naviyat engilmas-kuch.T.: Ma'naviyat, 2008., 124-bet

murakkab sharoitlarda amalga oshmoqda. Bu murakkablikning sababi, **bir tomonidan**, kishilarimiz ongida sobiq sho'rolar tuzumi davridan qolgan ma'naviy tushkunlikning asoratlari ma'lum darajada saqlanib qolayotgani bilan bog'liq bo'lsa, **ikkinchi tomonidan-jahon** miqqosida, ayniqsa O'rta Osiyo mintaqasida avj olayotgan mafkuraviy kurashlardir. Eski tuzum davridan qolgan ma'naviy inqiroz sarqitlariga ijtimoiy, ma'rifiy tadbirlar orqali asta-sekin barham berib borish mumkin. Bu ishlarda ham yoshlarni yuksak milliy, umuminsoniy axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashning o'rni kattadir.

-dinning inson ma'naviy kamolotidagi o'rni va ahamiyati nihoyatda katta ekanligi hammamizga ma'lum, Islom dinining ma'naviy — axloqiy qadriyatlari xalqimizning tarixiy merosi, an'analari, milliy qadriyatlari, ruhiyatiga chuqur singib ketgan. Hozirgi kunda ham islom dinining kishilarda halollik, iymonlilik, insoflilik, rahm - shafqatlilik insonparvarlik, adolatparvarlik, do'stlik-birodarlik, oilaparvarlik, bolajonlik, qarindosh-urug'chilik, yaxshi qo'nish-qo'shnichilik singari ma'naviy, axloqiy fazilatlarni tarbiyalashdagi o'rni katta.

Mavzuning o'r ganilish darjasи. Al-Buxoriy merosi va yosh avlodning ahloqiy tarbiyasi to'g'risida ko'p olimlar tadqiqot ish olib borganlar. Jumladan, U.Uvatov, S.Mamadaliev, Xayrullaev M.M, Gafurov B.G., Kasshjanov A.X., ; Satnbekova S.K.va boshqalar¹.

Bitiruv malakaviy ishning maqsadi:

¹ U.Uvatov. Donolardan saboqlar. T., Meros, 1994; Iymon nuri. T., YOzuvchi, 1996; Hadis ilmining sulton. //O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 1993 , 43-44-sonlari; Al-Buxoriy aziz bilgan zotlar. // Tafakkur, 1997,2-soni; S.Mamadaliev. Imom Buxoriy ta'rifi.T.,1996; N.Mirmahmudov. Xadis ilmining sulton./TMuloqot, 1998,3-soni. Xayrullaev M.M. Mirovozreniya Farabi i ego znachenie v istorii filosofii.T.,1963; Farabi-krupneyshsh mtslitel srednevekovya. T.,1973; Abu Nasr al-Farabi. M., 1982; Abu Nasr Forobi. //Muloqot. 1997, 4-soni; Gafurov B.G., Kasshjanov A.X. Al-Farabiv istorii kultur. M., 1975; Satnbekova S.K. Gumanizm al-Farabi. Alma-ata, 1975; Kubesov A. Pedagogicheskoe nasledie al-Farabi. //Dissertatsiya na soiskaniya uchyonoy stepeni doktora pedagogicheskix nauk v forme nauchnogo doklada. T., 1990.

Al-Buxoriy merosini yoshlar tarbiyasi uchun ahamiyatini o'rganish va uni tarkib toptirishga yo'naltirilgan ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Bitiruv malakaviy ishning vazifalari:

1. Al-Buxoriy yashagan davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, madaniyat rivoji va axloqiy tarbiya masalasini o'rganish.
2. Al-Buxoriyning xayoti va faoliyatini aniqlash va tahlil qilish.
3. Al-Buxoriyning axloqiy qarashlarini umumlashtirish.
4. Al-Buxoriy merosidan yosh avlodning axloqiy tarbiyalashda foydalanish yo'llarining shakl, usul va metodlarini o'rganish va umumlashtirish.

Ob`ekti va predmeti: Islom dinida ma'naviy qiyofasining talqini, Qur'on Karim va Xadisi Shariflarda inson ma'naviyati va ahloqiy masalalari, Al-Buxoriy ta'limotining ahamiyati, Imom Buxoriy to'plagan hadislardagi ahloq va odob qadriyatlarining mohiyati va tarbiyaviy ahamiyati, Xadis ilmi va unda ma'naviyat masalalari, Al – Buxoriy asarlarda ahloqan pok inson tarbiyasi, Buxoriy asarlarida ma'naviyat masalalarini yoritilishi, Al – Buxoriyning hadislar to'plamida ota-ona va farzand tarbiyasi kabi masalalar.

Bitiruv malakaviy ishning ilmiy yangiligi: Al-Buxoriy merosi va yosh avlodning ahloqiy tarbiyasi to'g'risida ko'p, jumladan, U.Uvatov, S.Mamadaliev, Xayrullaev M.M, Gafurov B.G., Kasshjanov A.X., Satnbekova S.K.va boshqalar tadqiqot ish olib borgan bo`lsalarda, ushbu bitiruv malakaviy ishnida Al-Buxoriy merosi va yosh avlodning ahloqiy tarbiyasi to'g'risidagi tadqiqotlarni umumlashtirib Yosh avlodni ahloqiy tarbiyalashda Imom Al – Buxoriy ma'naviy merosining ahamiyatini alohida mavzu sifatida tanlab olib o`rganiladi.

Bitiruv malakaviy ishning amaliy ahamiyati.

Ishning amaliy ahamiyati shundan iboratki Al-Buxoriy merosi va yosh avlodning ahloqiy tarbiyasi to'g'risida ko'plab ma'lumotlar to'plash hamda dars va sinfdan tashqari jarayonlarda barkamol avlodning ma'naviyati va madaniyatini rivojlantirishda ular tasavvurini ma'naviy merosimiz, sharqona ma'naviyatimizga oid g'oyalar bilan boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bitiruv malakaviy ishning tuzilishi.

Bitiruv malakaviy ish “Kirish”, ikkita bob, oltita paragrafni o’z ichiga olgan, “Xulosa” hamda “Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati”dan iborat. Matnning umumiy hajmi 59 betni tashkil etadi

I- BOB. ISLOM DINIDA MA’NAVIYAT VA SHAXS MA’NAVIY QIYOFASINING TALQINI.

1.1 Qur’oni Karim va Xadisi SHariflarda inson ma’naviyati va ahloqiy masalalari.

Mazkur mavzu bir jihatdan qaraganda hamma uchun tushunarlidek ko’rinadi, bunga sabab kundalik turmushda, turli yig’inlarda, marakalarda diniy suhbatlarning tinglanishidir. Ikkinchidan, mustaqillik tufayli din va diniy urfodatlar, an'analar, marosimlarga oid bo’lgan kitoblarni erkin chop etila boshlaganligi, sotuvda bo’lishidan keng kitobxonlar ommasining bahramand bo’lishidir. Uchinchidan, radio, televidenie eshitirishlarida muntazam suratda diniy-axloqiy mavzularda turli suhbatlarning berib borilishi.

«Islom» so’zi arabcha bo’lib, «xudoga o’zini topshirish», «itoat», «bo’ysunish» ma’nosini beradi. Shundan bu dinga ishonuvchilar — «muslim» deb ataladi.¹ Uning ko’pchilik shakli «muslimun» bo’lib, o’zbeklarda «musulmon» deb ataladi.

Islom dini Arabiston yarim orolida VI asrning oxiri va VII asrning boshlarida kelib chiqqan. Uning asoschisi payg’ambar Muxammad alayhissalom (570-632) Makkada quraysh qabilasiga mansub bo’lgan Xoshimiylar xonardonida tug’ilgan. U 609-610 yillarda Makkada yakka xudoga e’tiqod qilish to’g’risida targ’ibot boshlagan. Ammo, zodagonlarning qarshiligiga uchragach, 622 yilda o’z tarafdarlari bilan Madina (YAsrib)ga ko’chadi (arabcha hijrat qiladi). Shu yildan musulmonlarning hijriy yil hisobi boshlanadi.

630 yilga kelib, Makka ham musulmonlar qo’liga o’tadi va musulmon davlati shakllanadi. Muhammad alayhissalom vafotidan keyin bu davlatni uning o’rinbosarlari, ya’ni noiblari (xalifalar) boshqaradilar. Shu munosabat bilan

¹ Najmiddin Kamilov Tasavvuf 1- kism B.100-112.

musulmonlar davlati tarixda «Arab xalifaligi» deb nom olgan. Dastlab arab xalifaligi katta territoriyanı egallagan edi¹. O'rta Osiyo yerlari — Movarounnahr (daryo ortidagi yerlar) VIII asr boshlaridan VIII asr o'rtalarigacha arablar tomonidan istilo qilinib, ular bilan birga Islom dini kirib keldi. Ana shu davrdan boshlab Markaziy Osiyoda Islom mintaqasi madaniyati, ma'naviyati va ahloqiy o'ziga hos ravishda shakllandi va taraqqiyot bosqichini boshdan kechirdi, Islom diniy ta'lilotining asoslari - Qur'on va Hadis to'plamlarida, shuningdek, VII-XII asrlar davomida vujudga kelgan ilohiyot adabiyotlarida o'z ifodasini topgan.

Qur'oni Karim ilohiy kitob bo'lib, u farishta Jabroil alayhissalom tomonidan Muhammad alayhisalomga nozil etilgan. Bu muqaddas kitob yer yuzi musulmonlarining dasturulamali, diniy ahkomlar manbaidir. Qur'oni Karim sahifalarini bir kitobga jamlash xalifa Abu Bakr davrida boshlanib xalifa hazrati Usmon davrida yakunlangan va to'rt nusxada ko'chirilgan. Ana shu ko'chirilgan dastlabki nusxalardan biri Movarounnahr musulmonlari diniy idorasida saqlab kelingan, hozirda esa buyuk bobokalonimiz nomi bilan bog'liq Toshkentdag'i Temuriylar davri muzeyida saqlanmoqda. Bunday muqaddas kitobniig yurtimizda bo'lishi Ollohnning biznnng yurtimizga bo'lgan inoyati deb bilmoq lozim. Qur'oni Karimda 114 sura, 6236 ta oyat bor. Mustaqillik sharofati bilan turli marosimlarimiz Qur'oni Karim qiroatlaridan boshlanmoqda. Bu o'tmishda bir orzu edi, xolos.

Ilohiyotda Islom dini uch elementdan — imon, Islom, ehsondan iborat deb e'tirof etilgan. Imon talablari 7 ta aqidani — Ollohg'a, farishtalarga, muqaddas kitoblarga, payg'ambarlarga, oxirat kuniga, taqdirning Ollohdan ekanligiga va o'lgandan keyin qayta tirilishga ishonish talablarini o'z ichiga oladi. Islom talablariga, ya'ni din asoslari — arkon ad-din deb nom olgan 5 ta amaliy marosimchilik talablari kiradi. Bular — kalima keltirish, namoz o'qish, ro'za tutish, zakot berish va imkoniyati topilsa haj qilish talablari. Ehson aqidalarga

¹ Abdurahmonov A. Axloqiy tarbiya va milliy qadriyatlarimiz. //SHarq Yulduzi, 2009, 3- soni, B.164-167.

sidqidildan ishonish va marosimlarni ado etishdir.

Hadislar Islom dinida Qur'ondan keyingi muqaddas manba. Hadislar to'plami sunnat deb ataladi. Hadisi shariflarda Muhammad alayhissalomning so'zlari, qilgan ish faoliyatları va sahabalar tomonidan amalga oshirilgan ishlarga munosabatlari bayon ettirilgan¹.

Hadisi shariflarni yig'ib kitob shakliga keltirish, asosan payg'ambarimiz alayhissalomning vafotlaridan keyin amalga oshirilgan.

Bu sharafli ish hijratning' III-asriga kelib keng quloch yozdi va u hadisshunoslikning oltin davri deb ataladi. Islom olamining o'sha davrdagi madaniy markazlaridan sanalgan Bog'dod, Kufa, Basra, Damashq, Buxoro, Samarqand, Urganch, Termiz kabi shaharlarda hadis ilmi bilan shug'ullanuvchi muhaddislar ko'p bo'lgan. Ular ichida eng ishonchli manba sanalganlari oltita bo'lib, bularni imom Buxoriy, imom Muslim, imom Abu Davud, imom At-Termiziy, imom An-Nasoiy va imom ibn Mojja tuzishgan. Bu buyuk muhaddislarning to'rt nafari turonzaminlik bo'lgani bizning faxrimizdir. 1998 yilda Imom Al-Buxoriy tavalludining 1225 yilligi butun musulmon dunyosi, shu jumladan yurtimizda keng nishonlandi. Mustaqil O'zbekistonda shu munosabat bilan xalqaro anjuman o'tkazildi. Muhaddislik shu qadar sharaflk va sermashaqqat ish bo'lganki u muhaddisdan aql-zakovatni, kuch-qudrat. fidoyilik, yuksak iqtidor va hofizani talab qiladi. Masalan, imom Buxoriy jami 600 ming hadis to'plab, shulardan 100 ming «Sahix» va 200 ming «G'ayri sahih» xadislarini yod bilganliklari aytildi.²

Islomda axloqiy-xuquqiy qonun-qoidalar majmui shariat XI-XII asrlarda tugal shakllangan. Shariat qonun-qoidalari Qur'on va sunnat asosada ishlab chiqilgan. Unda musulmonlarning ijtamoyi-iqtisodiy, diniy, huquqiy va axloqiy hayotini tartibga soluvchi qonun-qoidalari belgilab berilgan. Bunday tartib-qoidalar «Hidoyat», «Viqoya», «Muxtasari hidoya», «Muxtasari viqoya» nomli kitoblarda "

¹ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadis, Al-jomi' as-Sahih (ishonarli to'plam). 1-kitob, -

Toshkent, 1991.-B.27

² Bertels E. E . Sufizm i suviyskaya literatura. M. «Nauka » nashriyoti, 1995.-B.58

jamlangan.

Shariatda qonunlar muqaddas hisoblanib, unga har bir mo'min-musulmon ijtimoiy holatidan qat'iy nazar Ollohning bandasi sifatida biday amal qilishi talab etilgan.

Yuqorida Islom, uning muqaddas ilohiy kitobi Qur'oni Karim, hadislar va shariat haqida ba'zi ma'lumotlarni keltirdik. Endi umuman Islom dinida, xususan Qur'oni Karim, xadislar va shariatda inson ma'naviyati, axloq-odob, ahloqiy haqidaga qarashlarning ba'zi jihatlari to'g'risida fikr yuritamiz.

Qur'oni Karim, hadislar va shariat ko'rsatmalari inson ma'naviy-ma'rifiy kamolotining asosi bo'lgan axloq-odob tarbiyasining barcha qirralarini o'z ichiga olgan. Sirasini aytganda, hadislar ma'naviy-axloqiy tarbiyaga oid bo'lgan fikrlarning mukammal to'plamidir. Qur'oni Karim, hadislarni, shariat ko'rsatmalarini o'rganar ekanmiz, ularda axloqiy kamolot, halollik va poklik, imon va vijdon bilan bog'liq bo'lgan birorta ham muhim masala e'tibordan chetda qolmaganini ko'ramiz, ayniqsa, Islom xarom va halol masalasiga musulmonlar e'tiborini qaratadi. SHariatda Olloh tomonidan qilinishiga ruxsat etilgan amallar, ishlar halol deyiladi. Harom esa aksincha, qilinishiga ruxsat etilmagan ishlar va amallardir. Olloh xarom etgan ishlarni kiluvchilarga bu dunyoda yoki kiyomat kunida jazosini albatga berishi aytilgan.

Halol qilingan narsalar va ishlar ko'pchilikka ma'lum, u haqda ko'p eshitganmiz. Harom qilingan ishlarni eslatib o'tish va eslatib turish joizdir, Bulardan ayrimlari quyidagilar: sog' bo'la turib ishsiz yurish, zinokorlik, ota-onaga oq bo'lish, savdo-sotiqla g'irromlik qilish, birovning xaqqiga, omonatiga xiyonat qilish, qasamxo'rlik, sudxo'rlik, o'g'irlilik, qaroqchilik, aroqxo'rlik, g'iylat, tuhmat, bo'xton, josuslik, qotillik, poraxo'rlik va boshqalar kiradi. Xullas, kalom inson va jamiyatga zarar keltiradigan ish va amallardan¹ iborat.

Islomda ota-onaga mehr-muhabbat, g'amxo'rlik, farzand tarbiyasi va oilaga

¹ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadis, Al-jomi' as-Sahih (ishonarli to'plam). 1-kitob, Toshkent, 1991.-B.42

sadoqat masalalariga alohida e'tibor berilgan. Kishilarni yaxshilik qilish, savob ishlarga qo'l urish, insofli-diyonatli, vijdonli bo'lish, mehr-shafqatlilik, to'g'rilik, rostgo'ylik, sofdir bo'lish, birodarga yordam berish, kamtarlikka chaqirish g'oyalari ilgari surilgan.

Yuqoridagi inson ma'naviyati xususiyatlari kabi masalalarni ayrim jihatlari mazkur bobida alohida mavzularda ko'rib chiqish nazarda tutilgani sababli ular haqida ushbu mavzu davomida batafsil to'xtab o'tishni lozim topmadik. Hadislarda axloqiy kamolot masalalarida aytilgan ba'zi fikrlardan namuna keltirish bilangina cheklandik, xolos.

Munofiqlik belgisi uchtadir: yolg'on so'zlash, va'dasining ustidan chiqmaslik va omonatga xiyonat qilishdir;

- omonat quygan kishining omonatini o'z vaqtida ado eting;
- haqqizinga xiyonat qilgan kishiga siz xiyonat qilmang,
- qachonki, bir gunoh qilib qo'ysangiz, uni yuvish uchun orqasidan bir savobli ish qiling.

O'zimdan keyin qoladigan ummatlarim uchun uch narsadan qo'rqaman:

1. Nafsu havoga berilib, yo'ldan ozishdan;
- 2.Nafsoniy va shahvoniy xissiyotga berilib ketishidan;
- 3.Illu ma'rifatga ega bo'la turib, g'ofillarning ishini tutishidan;

Beshta narsadan oldin beshta narsani g'animat biling:

O'limdan avval tiriklikni, betoblikdan avval salomatlikni, bandlikdan avval bo'sh vaqtini, keksalikdan avval yoshlikni, faqirlikdan oldin boylikni. Avvalo onangga, yana onangga va yana onangga, so'ng esa otangga yaxshilik qil.

Ota-onalarning keksalik vaqtida har ikkisini yoki biri bo'limganda boshqasini rozi qilib, jannatiy bo'lib olmagan farzand xor bo'lsin, xor bo'lsin va yana xor bo'lsin.

Pora beruvchi ham, uni oluvchi ham do'zaxga mahkumdir. Hadisi muborakdan keltirilgan ushbu misralarning ma'naviy jixatlariga izoh berishning hech bir hojati yo'q.

Islomda ilm-fanni egallash, ma'rifatli bo'lish juda katta savobli ish ekani qayta-qayta ta'kidlanadi. Beshikdan to qabrgacha ilm izlash lozimligini qayd qilinishining o'zi katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Hadislardagi «Sadaqaning afzali mo'min kishi ilm o'rganib, so'ng boshqa mo'minlarga ham o'rgatuvidir», «Ilm ibodatdan afzaldir» kabi fikrlar ham tahlilga muxtoj emas.

Darxaqiqat, Qur'oni Karimda «Ilm» so'zi asosida «Alima» — bilmoqfe'l negiziga tayangan kalimalar 750 marotaba uchrashi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan. Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomga ilk nozil bo'lgan oyat ham «Iqra...» «O'qi» so'zidan boshlanadi. Ushbu oyat shunday: «O'qi! Sening o'ta karamli Parvardigoring qalam vositasi bilan ta'lim berdi. insonga u bilmagan narsalarni o'rgatadi» deb nozil qilingan. Ko'rindiki, Islom e'tiqodi avval boshdanoq insonni o'qib-o'rganishga, ilm vositasi bilan dunyoni anglab etishiga targ'ib etadi¹.

Islom ma'naviyatida insonning yer yuzida xalifa qilib belgilanishi uning yana bir muhim jihatni hisoblanadi. Qur'oni Karimning juda ko'p oyatlarida insonning aziz va mukarram qilib yaratilgani, unga er va osmondag'i barcha narsalar bo'ysundirib qo'yilganligi alohida uqtirib o'tiladi.

Inson Ollohnинг xalifasi sifatida bilim egasi, yorug'dunyoning barcha bilimlariga uning idroki etadi. Faqat kibrga berilib ketmasa, o'zini hammadan ortiq qo'ya boshlamasa bas. Parvardigor bizni inson qilib yaratgan ekan, aql-xush, ilmu-amal bergen ekan, demak, biz inson sifatida tafakkur qilib, dunyoviy ilmlarni — dunyoni o'rganib, dunyo orqali Ollohnинг zotini, ilmlarini kashf etib yashashimiz kerak. Din-ruhiyatimiz tarbiyachisi, ilm — dunyoni va oxiratni bilish quroli, inson unisini ham, bunisini ham egallamog'i kerak. Bizning bobolarimizning yo'li ana shunday bo'lgan. Bir misol keltiramiz. Rivoyat qilishlaricha, Abu Ali Ibn Sino bilan mashhur shayx Abusaid Abulkayr uchrashibdilar. Ular bir kecha bir-birlariga

¹ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadis, Al-jomi' as-Sahih (ishonarli to'plam). 1-kitob, Toshkent, 1991-B.23.

hech narsa demay «suhbatlashib» chiqibdilar. Ertalab Shayxning shogirdlari undan Ibn Sino haqida nima deysiz, deb so'raganlarida, Abusaid Abulxayr: «Men nimaiki vajd (intuitsiya) bilan bilgan bo'lsam, u aql bilan bilib olgan», debdi. Ibn Sino esa o'z shogirdlariga: «Men nimaiki ahd bilan bilgan bo'lsam, u ko'ngil bilan idrok etadi», deb aytgan ekan. Ko'rindaniki, Ibn Sino dunyoviy ilmlar olimi, Abusaid Abulxayr esa — tasavvuf shayxi, ilohiyot olimi. Ammo, ular bir-birini tushungan va har ikki ilm ham kerakligini anglaganlar.¹

Yoki olaylik, Mirzo Ulug'bek bilan Xoja Ahror Valiyni. Ular zamondosh, bir shaharda yashaganlar. Ulug'bek - munajjim va shoh, uning shogirdlari aniq fanlar vakillari. Xoja Ahror esa mo'tabar din arbobi, ruhoniy zot. Ammo, ular bir-birlariga xalaqit bergen emaslar, aksincha, biri ilmiy ma'rifatni, ikkinchisi bo'lsa ruhoniy ma'rifatni rivojlantirib, bir-biriga ko'mak bergenlar. Al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Al-Beruniy, Al-Buxoriy, G'azzoliy, Hamadoniy, G'ijduvoniy va boshqa ulug' zotlarning hayot tarzi, ilm uchun fidoiyligi, e'tiqod-imonining pokligi bilan bizlarga ibratdir. Bularning hammasi shuni ko'rsatadiki, dindorlik xam ma'rifatni, yuksak ma'naviyatni talab qiladi. Kishi qancha chuqur ilm egasi bo'lsa, olam va odam mohiyatini anglasa, uning Ollohoi anglashi, iymoni ham shuncha mustahkam bo'ladi.

Gap xoh diniy, xoh dunyoviy ma'rifatni to'g'ri va chuqur ang-lashda, har ikkovini ham egallamay nodon, johil bo'lib" qolmaslikdadir².

Har ikki ilmni egallagan kishi ikki dunyosini obod qiladi.

Islom bu faqat aqida emas, avvalo, ma'rifat, ilmdir. Islom tarixiga nazar tashlasak, Muhammad payg'ambarimizgacha bo'lgan davr arablarda «johiliya» davri deb ataladi. «Johiliya» nodonlik davri degani. Islom ana shu nodonlik davri o'rniga keng ma'noda ma'rifat, madaniyat vujudga keltirdi, ilm-fan, falsafa, adabiyot va san'atni rivojlantirdi, o'ziga xos ma'naviyat va ma'rifatni yaratdi. Bizning ulug' bobolarimiz Islom ma'naviyati va ahloqiy taraqqiyotiga

¹ Bertels E. E. Sufizm i suviyskaya literatura. M. «Nauka » nashriyoti, 1995.-B.68

² Abdurahmonov A. Axloqiy tarbiya va milliy qadriyatlarimiz. //SHarq Yulduzi, 2009.№3.-B.164-167.

ulkan hissa qo'shib, kalom ilmi, fiqq, tasavvuf ta'limotini rivojlantirdilar.

Yaqin o'tmishning yomon asoratlaridan biri shuki, sobiq sho'ro tuzumida dunyoviy ilm va diniy-falsafiy ta'limot bir-biriga qarama-qarshi quyildi. Ular bir-birini inkor etadigan hodisalar tarzida talqin etildi. Diniy tafakkur dunyoviy ilm rivojiga monelik ko'rsatadigan chirkin bid'at sifatida qoralandi.

Biz bugun bunday qarashlarning tubdan zararli va tarixan asossiz ekanligini ochiq aytishimiz mumkin. Dunyoviy va diniy ilm yuqorida ko'rsatganimizdek, o'tmish asrlarda doimo hamkor va hamnafas bo'lib kelganini tarixning o'zi tasdiqlaydi.

«Dunyoviy va diniy g'oyalar bir-birini boyitib borgan sharoitda taraqqiyot yuksak bosqichga ko'tariladi. Bunga bashariyat tarixda o'chmas iz qoldirgan Imom Buxoriy va Muso Xorazmiy, Imom Moturidiy va Abu Rayhon Beruniy, Imom G'azzoliy va Ibn Sino, Imom Termiziy va Abu Nasr Forobiy singari buyuk zakovat sohiblari yashab faoliyat ko'rsatgan davrlar yorqin misol bo'la oladi»¹.

Mustaqillik tufayli farzandlarimizni dunyoviy bilimlar bilan bir qatorda Imom Buxoriy to'plagan hadislar, Naqshbandiy ta'limoti, Termiziy o'gitlari, Yassaviy hikmatlari asosida tarbiya qilish imkoniga ega bo'ldik.

Qur'oni Karim va payg'ambarimiz hadislarining eng muhim va salmoqli qismi kishilarda yuksak insoniy fazilatlarni shakllantirishga qaratilganligidir.

1.2. Al-Buxoriy ta'limotining ahamiyati.

Insoniyat madaniyati xazinasida shunday noyob kimsalar, nodir siymolar borki, xamma zaminu- zamonlarda barcha avlodlar ulardan o'zлari uchun ham ruhiy, xam ma'naviy ozuqa oladilar, ularning yog'dularidan muttasil istifoda etib yuradilar.

Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy shunday olamshumul siymolar qatoridan sharafli o'rinni olgan yurtdoshimizdirlar.

¹ Milliy istiklol goyasi : asosiy tushuncha va tamoyillar. Toshkent, «Uzbekiston» 2005.- B.18.

Islom dinida eng mo''tabar va har bir sohada murojaat manbai bo'lgan kitob Qur'on bo'lib, undan keyin Payg'ambarning hadislari turadi. Zotan, u kishi aytganlar: «Ey ummatlarim! Men sizlar uchun Qur'oni karim bilan o'zimning sunnatim — yo'l-yo'riqlarimni qoldirdim. Sizlar bu ikkalasini qattiq ushlab, ularga amal qilsangiz, to'g'ri yo'ldan aslo adashmaysiz».

Shu andisha nuqtai nazaridan qarasak, Payg'ambarning hastalik chog'ida aytgan so'zlari, ko'rsatma-yo'llanmalari, pand-nasihat u o'gitlari — bular xammasi hadis sunnat bo'lavergan va shunday deb atalgan. Chunki barcha ahli musulmon kundalik hayotida duch keladigan turli-tuman hollarda, ayniqsa, qiyin bir vaziyat yuz berganda- mana shu sunnatlarga rioya va amal qilishni o'zining burchi va ixtiyori deb biladi.

Islomning dastlabki yillarida hadis saqlash, uni yodlash bilan bajo keltirilar edi. Garchand, sahobalar — Payg'ambar suhbatdoshlarining ko'pchiligi savodli bo'lishlariga qaramay, hadisni yozib bormaganlar, bunga payg'ambarning hadisni yozib borishni man etganlari ham sabab bo'lgan. O'z xotiralari quvvatiga e'tiqod qilgan sahobalar ularni yodlab boraverGANlar, shu tarzda avloddan-avlodga etkazish mumkinligiga ishonganlar. Zotan, u davrda kishining hurmat-ehtirom qilinishi, obro'-e'tibor qozonishi yodlagan va ma'nosini o'zlashtirgan Qur'on oyatlari va hadislar soni bilan belgilanar edi.

Ana shu sababdan ham, ko'pchilik hadisshunos olimlar o'zlariga noma'lum bo'lgan birorta hadis borligidan xabar topib qolsalar, har qanday noqulaylik va mashaqqatli bo'lishidan hamda masofaning uzoq-yaqinlig'idan qat'iy nazar, o'sha hadisni biladigan kishini axtarib topib huzuriga borib, lafzidan eshitib, yodlab olishga harakat qilganlar¹.

Vaqt o'tishi bilan Qur'on va hadislarni yod bilgan kimsalar birin-ketin dunyodan ko'z yumib, ularning soni borgan sari kamayib, hadislarni yod bilganlar

¹ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadis, Al-jomi' as-Sahih (ishonarli to'plam). 1-kitob, Toshkent, 1991.-B.52.

tugab borayotganini ko'rgan mashoyix va ulamolar kelajakda hadislarning' butunlay unutilib ketishi xavfi borligini angladilar. Shu sababdan, hadislarni yig'ib qog'ozga tushirish orqali ularni kelajak avlod uchun meros qilib qoldirishga harakat qildilar.¹ Bu ishga asosan hijratning ikkinchi asrida qattiq kirishildi. Imom Muhammad ibn Ismoil Buxoriy (809—869) va Imom Muslim ibn Hajjoj (819-874) o'zlarining islom olamiga mashhur bo'lgan «al-Jome' as-sahih» kitoblarini yozdilar. Ulardan keyin Abu Iso Muhammad at-Termiziy, Abu Dovud Sulaymon Sijistoniy (817- 888), Imom Ahmad an-Nasoiy (830-915), Imoi ibn Mojja al-Qazviniy (834-886) «as-Sahih», «as-Sunan» nomi bilan asarlar yozdilar. Ular bu ishlari bilai soxta hadis to'qib tarqatuvchi nopol shaxslar yo'lini to'sdilar, o'rta asrni hadis ilmining «oltii asri» deb atadilar, ularning asarlari asosida hadislarga sharh va izohlar bitilgan kitoblar yuzaga keldi. Umuman, hadis ilmi borasida ijod etgan kishilarning hammasi o'zlaridan oldin o'tganlar yo'lidan borib, ular qazigan ariqdan suv ichdilar, qozonlarida pishirilgai taomdan tanovul qiladigan bo'ldilar².

«Hadis» haqida so'z yuritganda, avvalo, uning lug'atiy ma'nosiga e'tibor berish kerak bo'ladi. Hadis-bildirish, xabar berish, so'zlash, naql etish kabi ma'nolarni anglatadi. Istilohiy ma'noda hadis faqat Muhammad payg'ambar so'zlariga nisbatangina ishlatiladi, ya'ni hadis deyilganda payg'ambarning so'z va iboralari, fe'l va atvorlari, sayr va suluklari tushuniladi. Bu ma'noda hadis kalimasi «sunnat» so'ziga sinonim bo'lib keladi: masalan, «Payg'ambar hadislari», «u kishining sunnatlari» kabi. Payg'ambar hadislarini to'plovchilarga muhaddis, boshqa tarix, qissa kabi narsalarni naql qiluvchilarga axboriy deyilgan.

Hadis, asosan Muhammad payg'ambar vafotidan keyin yozila boshlandi. Bu davrga qadar, ya'ni 23 yil davomida Qur'on oyatlari turli munosabatlar bilan nozil bo'lib turdi. Keyin payg'ambar safdoshlari — sahabalar bu ontlarni maxsus sahifalarga ozib bordilar. Ayrim sahabalar Payg'ambarning aytgan so'zi va qavlalarini ham yoza boshladilar. Shunda payg'ambar bu ishni davom ettirishni

¹ Imom Ismoil al-Buxoriy. Al- adab al- mufrad. Toshkent, 2000.-B.10.

² Abdurahmonov A. Axloqiy tarbiya va milliy qadriyatlarimiz. //SHarq YULduzi, 2009. №3.-B.164-167.

taqiqlagan.

Ilk muhaddislardan biri Abu Said al-Xudriy bu borada shunday rivoyat qiladi; «Rasululloh aytadi: «Mendan eshitganlaringizdan hech narsani yozib yurmanglar. Kimki Qur'on oyatlaridan boshqa biror narsani mendan eshitib, yozib olgan bo'lsa, uni darhol yo'qotsin... Kimki mening haqimda yolg'on so'z tarqatsa, jahannamga doxil bo'lishlikka hozirlilik ko'raversin».

Imom al-Buxoriy Makka, Madina, Damashq, Qaysariya, Xoms, Bagdod, Kufa, Vosit, Balx, Nishopur, Asqa-lon, Marv kabi shaharlarda bir necha yil umr kechirib-hadislar toplash, yozish va ko'plab tolibi ilmlarga o'rgatish bilan shug'ullandi. Yigirma yoshidan boshlab kitob ta'lif eta boshladi.

Respublikamiz kitob xazinalarida u zotning «Al-Jome' as-Saxih», «Al-adab al-mufrad», «At-Tarix al-Qabir», «At-tarixu--sagir», «Al-Qiroatu xalfa-l imom», «Raf'ul-yadayni fi-s-saloti» kabi asarlarning qori Imom Buxoriy qalamiga mansub «At-Tarix al-Avsat», «At-tafsir al-Kabir», «Al-Jome' al-Ka-'bir», «Kitobul hiba» kabi katta va kichik hajmlardagi 20 dan ortiq kitoblar yozganliklari tarixiy manbalardan ma'lumdir.

Bular orasida «Al-Jome' as-Saxih» alohida o'rinda turadi. Bu shoh asarda axloq va odobga oid hadislar maxsus bir bobda mujassamlangan va u ahamiyati jihatdan Qur'oni karimdan keyingi ikkinchi diniy manba deb e'tirof etilgan. «Al-adab al-mufrad» («Adyb durdonalari») kitobida ham axloqiy qadriyatlar o'z ifodasini topgan.

Imom al-Buxoriy Nishopurdan asl vatani—Buxoroga qaytadi. Uning kelayotganini eshitgan ulamolar, vatandoshlar, qarindosh-urug'lar o'z xursandchilik va mammunliklarini izhor etish uchun bir necha kunlik yo'lga, istiqboliga chiqishib, uni tantanalar bilan kutib qoladilar.

Buxoroga kelgach, Al-Buxoriy birmuncha vaqt tolibi ilmlarga hadis ilmidan dars beradi. SHu asnoda Imom al-Buxoriyga Abbosiyya xalifaliginining Buxorodagi amiri Xolid ibn Ahmad ibn Xolid az-Zuhaliy: «Bundan buyon amirlik saroyiga

kelib turing va bolalarimga «Al-Jome’ as-Sahih»dan dars bering!¹»- deb nola yuboradi. Imom bu taklifni qabul qilmaydi va: «Men ilmni xorlab sultonu-amirlar eshidiga olib bormayman. Agar amirga ilm kerak bo’lsa, bolalarini uyimga yoki masjidga yuborsin»,- deb javob qaytaradi.

Shuning natijasida va u zotning fazlini ko’ra olmagan ba’zi hasadgo’y shaxslarning fitna va ig’volariga inongan amir az-Zuhaliy Imom al-Buxoriyning ona yurti-Buxoroni tark etishi haqida farmon beradi. Bu voqeadan xabar topgan Samarqand olimlari Imomdan Samarcandga ko’chib kshishini iltimos qiladilar. Imom bu iltimosni qabul qilib yo’lga chiqadi; Lekin Samarcandga 18 chaqirim qolganda Xartang Qishlog’ida (hozirgi Payariq tumani hududida)gi qarindoshlaridan Abu Mansur G’olib ibn Jibrilning uyiga tushib, shu yerda bir necha kun betob bo’lib qoladi, samarcandliklarning ikkinchi bor qilgan iltimoslariga binoan, betobligiga qaramay, yana yo’lga chiqadi. Ammo biroz yo’l bosish bilan: «Dardim og’irlashdi, meni otdan tushiringlar», -deydi-da, otdan tushib, erga yonboshlab, jon taslim qiladi. Ertasi- hayit kuni janoza o’qilib Xartang qishlog’ida dafn qilinadi. Bu vaqtda Imom Buxoriyning yoshi o’n uch kuni kam oltmish ikkida edi.

Vatandoshlarimiz va barcha hadis ahllarining sardori Imom al-Buxoriy o’zining shoh asari - to’rt jildlik «Al-Jome’ as-Saxih» nomli kitobining bir bobida axloq va odobga doir hadislarni, keyinroq yaratgan «Al-adab al-mufrad» («Adab durdonalari») nomli asarining 644 bobida bir ming uch yuz yigirma ikkita hadis va xabarlarni jam qilgan.

Islom olamida hadis ilmining naqadar ulug’ va mo’tabar ekanligiga yuqorida keltirilgan shu ikki hadisning o’zi ham etarli dalil bo’la oladi.

Imom Ismoil al-Buxoriy ushbu asarlarida axloq, odob haqida fikr bayon etar ekan, odamlarni ota-onaga hurmatda bo’lishga, onani e’zozlashga, mehr-oqibatlari, pok va imonli bo’lishga da’vat etadi, yaxshilik qilish insonning muqaddas burchi

¹ Abdurahmonov A. Axloqiy tarbiya va milliy qadriyatlarimiz. //SHarq YULduzi, 2009. №3.-B.164-167.

ekanini aytadi.

«Al-Adab al-Mufrad»ning 1—24 boblari ota-onal hurmatini joyiga qo'yish, ularni e'zozlab, dillariga bir ozor bermaslik, farzandlar o'z ota-onalari oldidagi burchlarini mukammal ado etishlari zarurligi kabi masalalariga bag'ishlangan. Masalan, asarda shunday rivoyat qilinadi:

Sahobalardai Muslim ibn Hayyida Payg'ambar alayhissalomdan: «Ey Rasullloh, men kimga yaxshilik qilsam bo'ladi?» - deb so'raganlarida, «Onangga», - deb javob berdilar. Men shu savolimni uch marotaba qaytarsam ham, Rasululloh: «Onanga», - deyaverdilar. To'rtinchi marta so'raganimda; «Otanga va yaqin qarindosh-urug'laringga», - dedilar.¹

Bu hadisda biz onalarning insoniyat olamida ulug' zot sifatida qayd qilinganini ko'ramiz. Bakr ibn al-Ansoriy yaxshiligi kimga qilishni so'raganda Payg'ambar: «Onangga, otangga, opa-singillaringga, aka-ukalaringga va yaqin bo'lgan kishilaringga. Bu ish zaruriy burch va uzilmasligi kerak bo'lgan qarindoshlikdir»- deb javob beradi.

Asarda uqtirilishicha, odam uchun eng og'ir gunoh, bu Allohgaga shak keltirish, farzandning ota-onasiga oq bo'lismidir. Imom Ismoil al-Buxoriy bu haqda shunday rizoyat qiladi: «Xalifa Abu Bakr Siddiq aytadilar: «Rasululloh sahobalardan: «Men sizlarga gunohlarning ent kattasini aytib beraymi?»-deb uch marta so'radilar. Ular: «Ey Rasululloh, aytib bering», deyishdi. Shunda Rasululloh: «U-Allohgaga shirk keltirishlik va ota-onaga oq bo'lismi,- deb javob berdilar»².

Buxoriy bolalarning solih-qobil bo'lislari Alloh taoloning tavfiqi bilan bo'ladi, ammo ularga odob-axloq o'rgatish otalarning vazifasi ekanini aytadi.

Buxoriy qarindosh-urug'larga yaxshilik qilishni, ularga nisbatan rahm-shafqatli bo'lismi va ular bilan muttasil bordi-kedi qilib turishni ta'kidlaydi. «Anas ibi Molik (roziyallohu anhuz) aytadilar: «Rasululloh: «Rizqi keng va farovon bo'lismi va hayoti uzoqqa borishni yaxshi ko'radigan kishi qarindoshlaridan o'zini

¹ Imom Ismoil al- buxoriy. Al- adab al- mufrad.- Toshkent, 2000.-B.13.

² Usha kitob 17- bet.

uzmasin»¹, - dedilar. Buxoriy rahm-shafqat xususida qilgan nasihatlarida, ayniqsa, bemorlar holidan xabar olishni, etim bolalarga otasidek marhamatli bo'lishli, har bir odam o'z bolasiga qanday qaraydigan bo'lsa, qo'lidagi etimga ham shunday qarashi kerakligini uqtiradi. Mutafakkirning uqtirishicha, musulmon kishining o'z birodaridan uch kundan ortiq arazlab, gina saqlab, gaplashmay va so'rashmay yurishi mumkil emasdur. Ulardan qay biri birinchi bo'lib salomlashsa, o'shanisi yaxshirog'idir.

Ismoil al-Buxoriy muhtojlarga ko'maklashishni, salomlashish bilan odamlar qalbig'a orom baxsh etishni nasihat qilib deydi: Bir kishi janobi Payg'ambardai: «Islomda qaysi ish afzalroq, hisoblanadi?»- deb so'radi. U ulug' zot; Ochlarga taom, tanishu notanishlarga salom berishlik», - deb javob berdi.

Ulug' mutafakkir mehr-shafqat haqidagi qarashlarida odamlarni ahillikka, o'zaro hurmat-ehtiromda bo'lishga undab, kimki Allohga va oxiratga iymoni bo'lsa, u zinhor, qo'shnisiga ozor bermasligi, Allohga va oxiratga ishonchi bo'lsa, mehmonning hurmatini o'rniga qo'yishi, Allohga va oxirat kuniga ishonsa, faqat yaxshi gaplardan gapirishi, yoxud sukut saqlashi lozimligi aytadi.

Shuningdek, Buxoriy kimki farovon hayot kechirib, dunyoda yaxshi nom qoldiray desa, qarindosh-urug'lariga silasi rahm qilishi, ularning hol-ahvoldidan xabardor bo'lib yurishi zarurligipi ta'kidlaydi. Buxoriy odamlarga til bilan, qo'l bilan ozor bermaslikni yuksak amal hisoblaydi. U bu haqda shunday rivoyat qiladi: «Rasulullohdan: «Islomda qaysi amal afzal hisoblanadi?»-dsb so'radilar. «Tilidan ham, qo'lidan ham boshqa musulmonlarga zarari etmaydigan amal-amallarning afzalidur», - deb javob berdilar».²

Ulug' olimning' ta'kidlashicha, har bir odam komil inson bo'lishi uchun o'zi yaxshi ko'radigan narsasinn o'zgalarga ham ravo ko'radigan bo'lishi kerak.

Buxoriy hayolilikni ulug'laydi, hayoni imon beligisi deb biladi. Bu xususda

¹ Abdurahmonov A. Axloqiy tarbiya va milliy qadriyatlarimiz. //SHarq Yulduzi. 2009. №3.-B.165-168.

² YUsupav E.Inson kamolotining ma'naiy asoslari,-Toshkent., Universitet nash. 1998.-B.32.

shunday rivoyat keltiradi: «Rasululloh o'z birodariga sharmu-hayodan pandunasihat qilayotgan bir ensoriynipg yonidan o'taturib: «Hayo ham imon belgilaridandur», -deb uning gapiga qo'shimcha qildilar.

Buxoriyning tarbiya haqidagi qarashlarida jaholat kishi boshiga o'lim keltiruvchi fofija sifatida qoralanadi. Buxoriyning ta'limgan tarbiya hususidagi ta'limotida axloqiy qarashlari muhim o'rinda turadi. Endi Islom dinida, xususan hadislarda o'rtaga qo'yilgan axloqiy qadriyatlar, ularning mohiyati va mezonlari ustida to'xtab o'tamiz.

Dunyoviy merosga, diniy qadriyatlarga tayanib, ma'naviy kamolotga intilish insonning asosiy fazilatidir. SHu sababli xam diniy meros va qadriyatlarni o'rganish jamiyat taraqqiyoti va shaxs kamolotiga xar doim ijobiy ta'sir ko'rsatib kelgan.

Muxammad Alayhissalom hadislarida or-nomus, mardlik, hayo haqida shunday deyilgan: "...Hayo ham iymon shoxchalaridan biridir"¹, Akademik E. Yusupov aytib o'tganidek, ana shulurni anglab etish uchun kishida tan va rux pokligi, istiqbolga ishonch, iymon kuchli bo'lishi zarur, Tan pokligi jismoniy sog'lomlikni bildiribgina qolmasdan, isqirt va palit ishlardan o'zini saqlash hamdir, Islom aqidalariga ko'ra, rux pokligi va iymonga tayanib ezgulikni anglash va ayni vaqtida uning tantanasi uchun kurashishdir. Diniy e'tiqodi zaif kishilar odamiylikning qadr - qiymatini tushunib etmaydilar. Bunday kishilar ko'payib ketsa, ittifoqlik o'rnini nifoq,adolat o'rnini zulm, do'stlik o'rnini adovat, muruvvat o'rnini xasislik, sahovat o'rnini baxillik, muhabbat o'rnini nafrat, tavoze o'rnini kibr, sadoqat o'rnini xiyonat, havas o'rnini xasad, shafqat o'rnini berahmlik, muloyimlik o'rnini qo'pollik, xurmat yimlik o'rnini qo'pollik, hurmat o'rnini tuxmat qanoat o'rnini ta'na egallaydi. Natijada jamiyat ma'naviy tanazzulga yuz tutadi. Hadislarda ko'rsatilishicha, inson mohiyati buyuk ma'naviy zaminga ega. Bu zamin xalq extiyoji, jamiyat

¹ Abu Rayhon Beruniy. Tarvihalar. – Toshkent, Meros, 1991. –B.19.

taraqqiyoti manfaatlari bilan birlashgandagina faol kuchga aylanadi, Natijada odamlar iymonga tayangan xolda o'zaro adolat, insof yuzasidan ish olib boradilar va bir-birlaridan mehr- muxabbatlarini ayamaydilar. Insoniy fazilatlarga ega kishilar odamlar orasida kamol topadi va o'zaro munosabatlarda u namoyon bo'ladi. "Odamgarchilik, ya'ni muruvvat kishining o'zi, urug'-aymog'i va o'z ahvoliga ta'sir etishi bilan chegaralanadi"¹ , - degan edi Abu Rayhon Beruniy. Hadislarda insonning hayoti va faoliyati, boshqa odamlar bilan, tabiat, undagi barcha jonzotlar bilan munosabatiga asos bo'ladigan axloqiy qadriyatlarni qamrab olishga intilish katta, Axloqning mohiyatini tahlil etishda jahon tarixidagi birorta manba' hadislar bilan tenglasha olmaydi. Hadislar axloq va odob haqidagi kitobgina emas, balki axloqiy qadriyatlarni o'zida mujassamlashtirgan axloq maktabi hamdir.

Hadislar asrlar davomida musulmon dunyosidagi ta'lim-tarbiyaning ma'naviy, ilmiy asosi bo'lgan. Tarixga nazar solsak, ijtimoiy rivojlanishga katta hissa qo'shgan barcha buyuk vatandoshlarimiz birinchi navbatda, yuksak axloqli, odobli, ya'ni ma'naviy barkamol kishilar bo'lganini ko'ramiz. Bunday komil insonlar, avvalo, buyuk allomalar^g, adolatparvar davlat arboblari ichida ham ko'plab uchraydi. Ular o'zlarining go'zal xulqlari bilan hammaga o'rnak bo'lishga intilganlar. Muxammad Alayhissalom fe'l -atvorida komil insonlarga xos sifatlar ustuvor bo'lgan. Bular ul zotdan qolgan hikmatlar - hadislarda ham o'z ifodasini topgan. "Sunnatning yaxshisi - Muxammad Alayxissalomning sunnatidir", - deyiladi qadimiy manba'lardan birida. O'zbeklarning ajdodlari islom dinini qabul qilishi bilan ularning urf - odatlari, odob va axloq qoidalari musulmonchilik talab va qoidalari asosida boyidi, rivojlandi. Islom uchun muqaddas bo'lgan Qur'oni Karim suralari va oyatlari, Muxammad Alayhissalomning hadislari negizida o'zbekona axloq va odob qonun - qoidalari yanada rivojlandi va boy merosga aylandi.

Islom azaldan odamlarni halollik, poklik, ezgulik, vatan parvarlik va

¹ Imom Buxoriy. "Al-Jome' as-Sahih".- Toshkent. Qomuslar Bosh tahririysi, 1996.-2 t, 4-bob, B.102.

xalqparvarlik, mehr - shafqatli bo'lishlikka da'vat etgan. SHu sababli ham xadislarda insonman, degan har bir kishining iymonli, insofli, e'tiqodli bo'lishi talab qilinadi. Bular axlokdilikning belgisidir. Islom har bir insonni Alloh yo'lidan yurishga Payg'ambarimiz sunnatlariga amal qilishga, gunoh, makrux ishlarni qilmaslikka, qisqa qilib aytganda, axloqiy asoslangan insoniy fazilatlarni o'zida mujassamlashtirishga chaqiradi. Muxammad Alayhissalom arab dunyosi, butun jahon tarixida betakror rol o'ynaganining sababi ul zot axloqida umuminsoniy jihatlar ko'pligidir. Bu buyuklik ul zotning jamiyatda, jamoatchilik orasida o'zini tutishlarida, ummatlari va oila a'zolari bilan bo'lgan munosabatlarida, hayot tarzining barcha sohalarida yaqqol namoyon bo'lgan. Ko'plab odamlar ul Zoti Sharifdan ibrat olganlar, yuksak axloqiy madaniyati¹ odobi ular uchun katta tarbiya maktabi bo'ltan. Komil axloq va odob Muxammad payg'ambar uchun oddiy qoida emas balki butun xayotlari va faoliyatlarining maqsadi, mazmuni bo'lgan. Payg'ambarimiz etuk axloqlilikni Allox bandalariga yuklagan buyuk burch va mas'uliyat deb qaraganlar. Islom dinida axloqiy nopolik, odobsizlik Alloh kechirmaydigan katta gunohi azim hisoblangan.² Ul zotning bunday buyuk insoniy fazilatlari vafotidan bir necha kun oldin masjidda musulmonlarga qarata aytgan quyidagi so'zlarida ham yaqqol ko'rindi: "Ey insonlar! Kimning badaniga urgan bo'lsam, mana tanam! Kelsin, ursin, Menda kimning moli bo'lsa, mana molim! Kelsin olsin! Bu erda hijolat tortmoq Oxiratdagi hijolatpazliqdan yaxshiroqdir, Men uchun suyukligingiz - mendan xaaqqini talab qilgan kishidir. Mendan haq olinmog'i kerakki, Rabbimga pokiza rux ila qovusha olayin". Islom dinida ham tarbiyali, barkamol inson jamiyat ma'naviy kamolotining hal qiluvchi asosi deb qaraladi. Hadislardagi axlok. odob masalalari taxlilida ahli islom hayotining ma'naviy

¹YUsupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari, — Toshkent. Universitet nashriyoti, 1998.-B.42.

² Imom Buxoriy. "Al-Jome' as-Sahih".-T.: Qomuslar Bosh tahririyyati, 1996.- 2 t, 4-bob, B.102.

asoslarini qamrab olmagan biror qirra yo'q. Hadislarda bayon etilgan odam va olamadolat va saxovat, odob va hayo, do'stlik va hamjihatilik, ota-onaga hurmat, oila va farzandga mehribonlik, qo'shnilar bilan totuvlik kabi hayotiy muammolarni sanab ulgurish ham qiyin. Ularning har biri komil insonni shakllantirish, eng oliyjanob fazilatlar sohibi bo'l mish mo'min shaxsni tarbiyalashdek maqsadni nazarda tutadi.

Shunisi hayratlanarligi, har qaysi hadisda ifodalangan fikr da'vat quruh nasihatgina emas balki musulmonlar hayotiga xos voqelikning noyob umumlashmalari, o'z zamondoshlari, kelajakdagi qator-qator avlodlar baxtini o'yagan payg'ambarimizning irodasidir.

Hadislarda o'rtaqa quyilgan axloqiy hadriyatlar tizimiga do'stlik va o'rtoqlik mehmondo'stlik, odamgarchilik va insonparvarlik, tadbirkorlik va chaqqonlik uquvlilik, fazilatlilik va saxyilik, xushmuomalalilik, ozodalik, samimiylilik va ziyraklyak, ro'zg'orparvarlik_g, ona yurti va xalqiga muhabbatlilik, insofililik va diyonatlilik, rostgo'ylik va halollik, oru-nomuslilik, poklik, sabr - andishalilik va vazminlik, ota-onani va kattalarni hurmat qilish, mehnatsevarlik, vijdonlilik va iymonlilik, o'tmishta hurmat bilan qarash, milliy gurur- Vatan va el-yurt mustaqilligini qadrlash, oilaga, oiladagi opa-singil, aka-ukalarga mehru-oqibatlilik kabi fazilatlar kiritilgan. Har bir kishining ona Vatani oldida turlicha burchlari bor: ona yurtga iunosib farzand bo'lib, namunali axloq-odobga erishish, el-yurt manfaatlari yo'lida mexnatdan qochmaslik ham shu burchlar qatoriga kiradi. SHuning uchun inson tirik ekan, bu mehr, bu tuyg'u uning qalbida mangu yashaydi. Agar inson shu muqaddas tuytuga sodiq bo'lsa, demak, u Bataniga, ona xalqiga sodiq bo'lib qoladi. Insondagi fidoyilik kabi fazilatlari xuddi shu narsa bilan o'lchanadi. Shunday ekan har bir inson, xususan yoshlarimiz, Ona Vatanimizga dog' tushirmaslik uchun har bir qadamini o'ylab bosishi darkor. Vatan va millat oldidagi burchini har bir inson chuqr anglashi, shu Vatanning farzandi bo'lganligidan faxrlanishi kerak. Bu aziz tuyg'uni ona allasi parvarish etadi, voyaga etkazadi. Inson

o'z Vatanida kamol topadi, qadrlanadi, hayot mактабини o'taydi, farovonlik va baxt-saodatga erishadi. Prezident I. A. Karimov: "O'zbekistonning har bir asl farzandi o'zini ota yurtining ajralmas bo'lagi deb xis etayapti va bundan faxrlanayapti. Istiqlol bergen eng katta boyliklardan biri -ana shu desak aslo yanglishmagan bo'lamic¹, -degan so'zlarini yuksak faxr va mas'uliyat bilan aytgan.

Hadislarda bayon etilgan axloqlilik mezonlarining yana bir mezon-nomuslilik_g oriyatlilikdir. Islom dinida beorlik, nomussizlik, uyatsizlik axloqiy tubanlikning belgisi sifatida karaladi, "Oralaringizda eng yaxshingiz-xulqi yaxshilaringizdir", "Yarimta xurmo sadaqa qilib bo'lsa ham o'zingizni do'zax otashidan saqlangiz, agar shuni h.am topolmasangiz, odamlarga shirin so'z ayting", "Yaxshilikning kichkinasini xam kichik demay qilaver. Birodaringga ochiq chehra bilan yuzlanish bilan bo'lsa ham yaxshilik qil", "Yaxshilikni rahmdil ummatlarimdan istanglar, dunyoda yaxshilik qiluvchi kishilar oxiratda yaxshilikka erishuvchilardir", "Har bir ezgu amal sadaqadir", "Hayo bor erda yaxshilik bo'lg'ay".

Axloqlilikning yana bir mezon har bir shaxsning do'stlariga, yaqinlariga_g oilasiga, qarindosh-urug'lariغا, barcha jamoatchilikka halol va adolatli munosabatidir.

Hadislarda aytishicha, axloqiy madaniyat o'z oila a'zolariga, qo'ni-qo'shnilariga munosabatda ham yaqqol ko'zga tashlanishi zarur. Ayniqsa, yaqin qo'shnilar bilan muloqotda bo'lism, yaxshi va yomon kunlarida uning holidan xabar olib turish yuksak axloqlilikning beltisidir. Hadislarda bu haqida shunday fikrlar aytigan: "Kimki qo'shnisini falokatdan himoya qilmay halokat girdobiga tashlab qo'yar ekan, o'zi ham ana shunday bee'tibor qolib, halokatga uchragusidir", "Qarindoshlariga oqibat qilmaydigan odam qarindosh ermas, balki uzilib qolgan qarindoshlik aloqalarini tiklovchi odamgina qarindoshdir"⁹, "Ikki kishiga qiyomat kunida Alloh (raxmat nazari bilan) qaramaydi:

¹ Karimov I, O'zbekiston -keljak buyuk davlat. Toshkent, O'zbekiston, 1998.-B.4.

qarindoshchilikni uzgan odamga va qo'shniisiga yomonlik qilgan odamga"¹, "Alloh taologa ibodat qiling, unga shirk keltirmang va ota - onaga exson qiling!

1.3 Imom Buxoriy to'plagan hadislardagi axloq va odob qadriyatlarining mohiyati va tarbiyaviy ahamiyati.

Hadislarda ko'rsatilishicha, o'ziga to'q, boy og'a-inilar muhtoj tugishganlariga va qarindoshlariga yordam ko'rsatishlari kerak. Islomda zakot va sadaqa muxtoj va bemor kishilarga berilishi ta'kidlangan. Lekin tug'ishganlari yoki qarindoshlari, qo'ni-qo'shnilarini orasida moddiy nochor ahvolda yashayotgan, muhtoj kishilar bo'lsa, zakot va sadaqani ularga berish savobliroq sanaladi, Bu fikrimizni quyidagi xadislar bilan quvvatlantirishimiz mumkin: "Allohga shirk keltirmagan, namoz o'qigan, zakot bergan va qarindoshlariga muruvvat ko'rsatgan kishi uchun mukofot — jannatdir", "Tul xotin bilan miskinning xizmatini ado etguvchi odam Alloh taolo yo'lida jihod qilguvchi odam yanglig'dir"¹.

Islom dinida yana shunday fikrlar uqtiriladiki, unda mabodo tug'ishganlar yoki qarindoshlar orasidan xato ish o'tsa_{g'} ular bir — birlarini kechirishlari, o'pkalab yurmasliklari zarur, chunkya dinimizda ko'rsatilganiga ko'ra, birodarlarning uch kundan ortiq arazlab, so'zlashmasdan yurishlari durust sanalmaydi.

Silai rahm, ya'ni qavmu -qarindoshlar orasidagi oqibat kattalarga bog'liq. Agar kattalar yoshlarga ibrat bo'lib, yoshlarning ko'z oldida silai rahmga rioya qilib tursalar, yoshlarga nasihatlar qilib tursalar, yoshlari ham bir - biroviga, qavmu - qarindoshlariga mehr - oqibatlari bo'lib o'sadi. Qarindoshlarning oqibatlari bo'lishlari jamiyat taraqqiyoti omillaridan biridir. CHunki jamiyat shu oilalardan tarkib topgan.

Axloq va odobni inson ma'naviyatining asosiy negizi deb qarash SHarqdagi barcha diniy-orifiy ta'limotlarga ham asos bo'lgani ma'lum. Buni SHarqdagi barcha dinlar asosida ko'rish mumkin.

¹ Imom Buxoriy. Al-adab al-gufrad - Toshkent ,O'zbekiston nashriyoti, 1990.- 28 - bob, B.16.

Buddaviylik g'oyalari ham jamiyat xayotidagi yaxshilik va yomonlik, adolat va adolatsizlik muammolarini talqin etishining o'ziga xos bir yo'lidir, Buddaviylik yuyalariga ko'ra inson tabiatan takomillashmagan jonzotdir, SHu sababli ham u o'zining butun umri davomida biror narsadan qanoatlanmay_g hammasidan norozi bo'lib yuradi. Bu norozilik olamda o'rnatilgan abadiy tartib va haqiqat bilan inson faoliyati o'rtasidagi ziddiyatdir. Bu ziddiyatga barham berish uchun inson ruhiy takomillashib_g adolatsizlik va yomonlikdan yuqori tura bilmog'i kerak. Buddaviylik ta'limotiga ko'ra inson tana bilan emas, balki ruhi bilan tirikdir, Ruqiy abadiylik yo'lini izlash abadiylikka intilishning asosiy yo'nalishi bo'lmosh'i kerak. Buning uchun inson o'z qalbidagi o'limdan qo'rqish singari ruhiy holatni engishi zarur. Bu esa faqat ruhiy poklanish yo'li bilan amalga oshadi. Ruhiy poklanish esa har bir shaxsning ma'naviy, axloqiy kamolot yo'lidir. Axlohlilik mezonlaridan biri axloq normalarini bilibgina qolmay hayotda ularga amal qilishlikdir. Har ishda axloqqa rioya qilish esa odob deb ataladi. Odob bolalikdan shakllanadi. Yosh ulg'aygani sari odamning odob darajasi va doirasi kengayib boradi, Odobli kishi o'zini xatolardan saqlaydi, uning xulqi ham go'zal bo'ladi. Odob odamning ma'naviy etukligi mezonidir.

Buddavviylik g'oyasiga ko'ra nafratni nafrat bilan tugatib bo'lmaydi. Odamlarni o'ldirishgina emas balki ularga o'llm tilash ham gunohdir. Odam birovga o'lim tilash, yoki uni o'ldirishdan oldin uning o'rniga o'zini qo'yib ko'rishi kerak. Boshqalarga yaxshilik qilish bиринчи navbatda inson o'ziga yaxshilik qilishidir. Yaxshilik orqali, birovning ko'nglini ko'tarish bilan birga, inson o'zini ham ruxan poklaydi. Insonning axloqiy, ma'naviy kamoloti jamiyat hayoti va taraqqiyotining asosiy omili deb qarash yahudiy dini- iudaizmda ham katta o'rin olgan. Yaxudiy dinining axloqiy qoidalari, komillikka erishish yo'llari haqidagi ta'limotlari buddaviylik g'oyalaridan keskin farq qilmaydi, Bu ta'limotda ham insonlarning axloqiy kamolotini ta'minlash jamiyat xayotida adolat, hamkorlik, xAMDARDLIK, ahillik, hamfikrlik va osoyishtalikni ta'minlash yo'li

sifatida talqin etiladi. Lekin yahudiy diniga asos bo'lgan Muso payg'ambarning vasiyatlarida etuk axloqiy kamolotga erishishi YAhve sevgan va o'ziga yaqin tutgan bir millatga, ya'ni yahudiylarga xos bo'lgan sof milliy fazilat sifatida qaraladi.¹

Yahudiy dini g'oyalaridagi axloqiy qadriyatlar talqinida ham yangi fikrlarni ko'rmaymiz. Bu ham axloq o'zining milliy va diniy talhiniga qaramay, umuminsoniy qadriyat ekanini ko'rsatadi. Asli butun tarixiy taraqqiyot davomida to'g'ri,adolatli deb topilgan axloqiy mezonlar ma'lum g'oyalar, e'tiqodlar tor milliy manfaatlar bilangina bog'lanmaydi. Buni xristian dinidagi axloqiy qadriyatlar talqinida ham yaqqol qo'rishimiz mumkin. Xristian dinida oldinga suriltan axloqiy qadriyatlarining an'analari o'zagini sharq ma'naviyati mezonlari tashkil etadi.

Nasroniy dini vakillarining ko'rsatishicha, bu din-axloqiy, u talqin etayotgan axloq esa-diniydir, Bu axloqning asosiy mohiyati insonlarning bir-biriga bo'lgan muxabbatidir. Muxabbat insonlarga xudo baxsh etgan fazilatdir. Inson tabiatan muxabbatli, mehr-oqibatlidir. Lekin odamlar to'g'ri yo'ldan adashib, munofiqlik, shafqatsizlik, dushmanlik, adovat, xudbinlik yo'liga o'tib olganlar.

Nasroniy dini g'oyalariga ko'ra, odamlar o'rtasidagi xudbinlik, shafqatsizlik, ishonchsizlikka barham berish uchun umumiylmuxabbatga tayangan dastlabki holatga qaytmoq lozim. Odamlar o'rtasidagi munosabatlar otalar va bolalar, og'aynilar va do'stlar, hamkorlar va hamdardlar o'rtasidagi munosabat darajasida bo'lqandagina odamzod o'zining dastlabki holatiga qaytadi, shunday munosabatgina muxabbatga tayanadi. Bunday muxabbat jamiyatning poydevoridir².

Axloqiy qadriyatlar, axlotushlikning mezonlari masalasiga islom dinida nixoyatda katta e'tibor berilgan. Quyidagi hadisda: "Eng yaxshi xabar Alloh

¹ Maxmudov R. Degonimni ulusqa marg`ub et. – Toshkent, O'zbekiston nashriyoti, 1992.-B.35.

² Maxmudov R.Degonimni ulusqa marg`ub et. – Toshkent, O'zbekiston nashriyoti, 1992.-B.356.

taolonning Kitobidir va eng yaxshi xulqatvorh Muxammad sallallohi alayhi vasallamning xulq-atvorlaridir², "Men Alloh tomonidan insonlardagi komil axloqni takomillashtirish uchun yuboriltanman"-degan fikrlar islom dinida axloq. qanchalik katta o'rin egallahini ko'rsatadi. Islom g'oyalarida, qadriyatlarida axloq, va odob, komil insonni tarbiyalash, ma'naviy kamolotning mezonlari masalasi umuminsoniy qadriyatlarga tayangan holda ancha mukammal ifodalangan. Qur'oni Karim, hadislar, shariat hukmlarida aytilgan axloq va odobning mohiyati mezonlari to'g'risidagi fikrlarni jaxon axloqshunosligi faniga qo'shilgan katta hissa deb aytish mumkin. Hadislarni tom ma'noda islomiy axloq va odob qomusi desa bo'ladi.

II-BOB. XADIS ILMI VA UNDA MA’NAVIYAT MASALALARI.

2.1. Al- Buxoriy asarlarida ahloqan pok inson tarbiyasi masalasi.

Muxammad al-Buxoriydan butun dunyo musulmonlarining muqaddas kitoblaridan biri bo’lmish, «Al- Jomi’» as-Sahih hadislar to’plami meros qoldi. I.P. Petrushevskiyning yozishicha, «Al- Jomi’ as- Sahih» oldingi hadis to’plamlaridan ko’ra moxirona tuzilgan: muallif zamondoshlarini juda qiziqtirgan qonunchilik va odatlarga tegishli bo’lgan hadislarnigina emas, balki Muhammad alayxissalom va sahobalar tarjimai holiga, hattoki, payg’ambar yashagan davrning tarixiy va etnografik jihatlariga oid xadislarni xamjamlagan. Muallif bu o’rinda sezilarli darajada tanqiydilik bilan ham yondoshgan». ¹

«Al-Jomi’ as- Saxih» kitobi ulug’lanib, dunyoda «Saxih al Buxoriy» nomi bilan ham mashhurdir. Alloma Ibn-Salloh(1245 yil vafot etgan) ta’kidlashicha, al-Buxoriyning bu asariga kiritilgan ishonchli hadislarning soni takrorlanadiganlari bilan birga 7275 ta bo’lib, takrorlanmaydigan holda esa 4000 hadisdan iborat.»

Al –Buxoriyning «Al-Jomi’ as-Saxih» xadislar to’plamida musulmonlarning vazifalari, axloqlari va kundalik turmushda uchraydigan ko’p masalalarining echimlari o’z aksini topgan.

Musulmonlarning bajarishlari lozim bo’lgan vazifalari to’g’risida payg’ambarning quyidagi so’zlari Xadisda bayon qilingan: «Islom besh dalil asosiga qurilgan. Iymon so’zda ham, amalda ham bo’lmog’i kerak. Iymon kuchaygaydir va susaygaydir.

1. Kalimai shahodat (aytmoq);
2. Namoz o’qimoq;
3. Zakot bermoq;
4. Xaj qilmoq (imkoni bo’lsa);

¹ Petrushevskiy I.P. Islam v Irane v VII-XV vekax.L., 2006.- C.124,132.

5. Ramazon ro'zasini tutmoq».¹

Hadislар bilan yaqindan tanishib chiqar ekanmiz, uning zamirida inson, musulmon tarbiyasi yotganining shohidi bo'lamiz. Hadislarda insonning ahloqiy barkamollikka erishuvi uchun bosib o'tishi lozim bo'lган pog'она yoki darajalarni shartli ravishda unga ajratish va shu bo'limalar tarzi o'rganib chiqish mumkin.

1. Iymon.
2. Ibodat.
3. Amal.

Iymon- xadislarda har bir musulmon uchun asosiy shart hisoblanadi. Islom ta'limotida musulmon bo'lmloq uchun inson balog'atga etgach, uz ixtiyori bilan «Ollohdan o'zga iloh, xudo mavjud emas, Muhammad uning bandasi va payg'ambari ekaniga shahodat beraman», degan iborani tilida aytib, dili bilan tasdiqlash talab qilinadi.

SHuningdek mo'min, ya'ni iymonlilikni ifodalash uchun maxsus iboralar ham mavjud. Bu quyidagicha aks etadi:

«Men Ollohga, uning farishtalariga, kitoblariga, payg'ambarlariga, ohirat kuniga, taqdiriga, uning yaxshilik va yomonligi Olloh tomonidan bo'lajagiga, o'lgandan so'ng «ba's», ya'ni qayta tirilmoq muqarrar ekanligiga ishondim».

«Iymon» so'zi arabchadan «ishonish, e'tiqod qilish» ma'nolarini anglatadi.

Demak, musulmonchilikning eng birinchi va asosiy sharti Ollohga, uning bor ekanligiga ishonmoqlikdan iborat. Islom diniga oid kitoblarda musulmon Ollohga, uning barcha sifatlarini yoki ismlarini e'tirof etgan holda, ishonmog'i lozimligi uqtirib o'tiladi.

Ollohnинг ismlari hakida Hadisda shunday deyiladi: «Janob Rasulluloh: «Olloh taoloning to'qson to'qqizta, ya'ni bir kam yuzta ismi bordir», dedilar. Boshqa bir xadisda, «As- Salom»-Olloh taoloning ismlaridan biridir!.Salom bersangiz, yaxshilab salom beringiz, alik olsangiz, yaxshilab alik olingiz», -deb²

¹ Abu Abdullox Muxammad ibn Ismoil al Buxoriy. Xadis, 1 to'plam). 1- kitob, Toshkent 1991.-B.56.

² Abdurahmonov A. Axloqiy tarbiya va milliy qadriyatlarimiz. //SHarq Yulduzi. 2009. №3 –B.164-167.

yozilgan. Halqimiz ko'p qullaydigan «Malik», «Raxim», «Rahmon», «Aziz», «Mo'min», «Bori», «Xoliq», «Jabbor», «Vaxxob», «Qahhob», «G'affor», «Musavvir», «Olim», «Fattoh», «Razzoq», «Hofiz», «Bosit», «Halim», «Latif», «Aliy», «G'afur», «Aziym», «Kabir», «Raqib», «Karim», «Jalil», «Majid», «Xakim», «Vakil», «Xaq», «Hamid», «Valiy», «Qayum», «Samad», «Ahad», «Vohid», «Muqaddim», «Qodir», «Botin», «Zohir», «Oxir», «Avval», «Rauf», «Nur», «Voris», «Boqiy», «Hodiy» «Rashid» kabi so'zlar ham Olloxning ismlari hisoblanib, arab tilidagi sifatlaridir. Ularning har birining o'z ma'nosi bo'lmb, Ollohnинг qudrati va buyukligi timsolini ifodalaydi hamda insonlar ruhiyatiga ta'sir etib, ahloqiy jihatdan ular zimmasiga o'ziga xos ma'suliyat yuklaydi, ya'ni e'tiqodli kishi qilgan yaxshiliklari uchun savob umidida bo'lsa, yomonliklari sababli gunohkor bo'lishi va albatta jazolanishi mumkinligi haqida fikr yuritadi.

Iymonning ikkinchi ob'ekti bo'lib-farishtalar qayd etilgan. Farishtalar nafaqat islam dinida, balki yahudiy va xristian dini aqidalarida ham mavjuddir. Islom ta'limotida maloikalar, ya'ni farishtalar Ollohnинг amrini bajarish uchun yaratilgan va son jihatdan behisob, har birining ma'lum bo'lib, xar birining ma'lum vazifasi bordir.

Iymonning navbatdagi sharti Olloh nozil qilgan kitoblarga ishonmoqlikdir. Islom ta'limoti bo'yicha Tavrot, Zabur, Injil va Kur'oni Karim Olloh tomonidan yuborilgan.

Qur'on insoniyatni to'g'ri yo'lga, hidoyatga boshlash uchun Olloh tomonidan Muhammad alayhissalom yuborilgan nasihat uchun oson qildik, bormi nasihat olguvchi?!. -degan xitob oyati aks etadi.¹

Yimonning keyingi sharti Oxirat kuniga ishonmoqlikdir. Oxirat kuni-Qiyomat kuni, Ulug' hisob kuni deb ham ataladi. «Ilm butunlay yo'q bo'lmaguncha, fitna va gunohlar oshkora qilinadigan bo'lmaguncha qiyomat bo'lmagaydir», - deyiladi hadislarda. Bu esa yaxshilikning mukofoti, yomonlikning esa jazosi muqarrar ekanligi haqidagi g'oyaga ishoradir.

¹ Al-Buxoriy. Xadis, Al-Jomi' as-Saxix 4- kitob, 1992.-B.45.

Taqdirga ishonmaslik va unga tan bermoqlik har bir musulmondan talab qilinadi. Hadisda takdir tushunchasi quyidagicha bayon qilinadi:

«Farzandning jinsi, baxtli- baxtsizligi, rizqi va umri qanchalik ona qornida takdir qilib bitilgaydir...» Olloh taolo senga muyassar qilgan narsani takdir qalami bilan bitib quygandir». Bu o'rinda, yuqorida aytib o'tilgan «Biz Qur'oni nasihat uchun oson qildiq».

Qayta tirilishga ishonmaslik iymon arkonlarining so'ngisisidir. Unga ko'ra, Er yuzida yashab o'tgan jamiki odamzod Qiyomat kuni qayta tiriladi. «Insoning hamma a'zosi chirib, dumg'azasigina saqlanib qolur, insonning qayta tarkib topdirilmog'iga shu dumg'aza asos bo'lur», - deyiladi Hadisda.

Ibodat- al-Buxoriy asarlarida musulmonchilik ahloqini ta'minlovchi ikkinchi vositadir, deb aytish mumkin. Ibodat namoz, ro'za, zakot va xaj amallarini o'z ichiga oladi va tozalik, sabr- toqat va xarakatga asoslanadi. Ibodat to'g'risida ko'p hadislar ma'lumot beradi. Jumladan, Muxammad alayxissalom odamlarga: «Birortangiz uyingizning oldidan oqib o'tayotgan daryo har kuni besh mahal yuvinsangiz, badanimda kir qolmish, deb aytasizlarmi?», dedilar. Odamlar: «Sira ham kir qolmagay», deyishdi. Janob Rasululloh: «Besh vaqt namoz ham shunga o'xshash bo'lib, Olloh taolo ular tufayli gunoxlarni kechirgaydir. Kimki namoz o'qigay, Rabbiga munojat etgaydir», dedilar.¹

Ibodatlar haqida so'zimizni yakunlar ekanmiz, shuni qayd etishimiz kerakki, islom ta'limotida har kimdan imkoniyati darajasida talab qilinishini ta'kidlab o'tish lozim. Quyidagi xadis so'zimizni dalilidir.

Muxammad alayhissalom aytganlar: «Olloh taologa islom dini eng sevimli dindir... Din o'ng'aydir, hech kim uni qiyinlashtirib yubormagay, mabodo, qiyinlashtirib yuborsa, din uni engib quyg'usidir. Demak, amali solixlarni o'rtacha bajaringiz, ibodatlarni mukammal ado etishga qodir bo'lsangiz, shunga yaqinroq qilingizlar.

Amal- shartli darajasi oldingi ikki darajadan farq qilib, ko'proq insonning

¹ Abu Abdulloh Muxammad Muxammad ibn ismoil al- Buxoriy. Xadis, 1- kitob Toshkent, 1991-B.45.

irodasiga, hohishiga bog'liqdir. Masalan, inson bir kishiga yordam berishi, bermasligi yoki aksincha yomonlik qilishi darajasining ahamiyati kattadir. Al-Buxoriy asarlarida ta'kidlanishicha, insonning amali uni kamolotga yoki inqirozga olib boradi.

Sahobalar rivoyat qilishlaricha, «Muhammad alayhissalom hayrli ishda kuchli shamoldan ham tez edilar¹».

Al- Buxoriy har bir insonning bu dunyodagi amallari aksariyat hollarda o'z niyatlariga qarab ro'yobga chiqishini ta'kidlar ekan: «Darhaqiqat, barcha amallarining niyatga yarasha bo'lg'usidir» degan hadisni keltiradi.

Al- Buxoriy o'z asarlarida ota- ona bilan farzand o'rtasidagi munosabatlar ustida xam to'xtalib o'tadi. Jumladan «.. ota- onaga oqlik qilmoq eng katta gunoxi azimlardandir» yoki boshqabir xadisda «.. bir kishi: «Yo Rasululloh, mening yaxshi muomala qilmog'imga kim haqliroqdir?»- deb so'radi. Muhammad alayxissalom: «Onang, onang va yana onang, so'ngra otang», - tarzida javob berdilar.

2.2 Al-Buxoriy asarlarida ma'naviyat masalalarini yoritilishi.

Farzand tug'ilgan kunidan boshlab, oila muhitida yashaydi, oilaga xos an'analar, qadriyatlar, urf- odatlar ta'siri ostida bola ahloqi shakllanadi, eng muximi u oilaviy hayat maktabi orqali jamiyat talablarini anglaydi, xis etadi va o'zlashtirib boradi.

Halqimiz tarixiga nazar tashlasak, eng qimmatli an'nalar: halollik, rosgo'ylik, or- nomus, sharm- hay, mexnatsevarlik, mehr- oqibat va boshqa shu kabi yuksak insoniy fazilatlar, eng avvallo oilada shakllangan.

«Ota-onaning farzand oldidagi burchlari, o'zlarining oxiratini obod etuvchi qarzlari bor,- degan edilar. Prezidentimiz I. Karimov,- dinu diyonatli xonodon

¹ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadis, Al-jomi' as-Sahih (ishonarli to'plam). 1-kitob, Toshkent, 1991.-B.76.

oqsoqqollaridan so'rasangiz, ularni lo'nad qilib sanab beradi: yaxshi nom quyish, yaxshi muallim qo'liga topshirib, savodini chiqarish, ilmli, kasb- xunarli kilish, boshini ikki, o'yli- joyli qilish. Bugun ana shunday olajanob an'analar qaytadan mustahkam qaror topishi va rivojlanishi uchun istiqlol sharofati tufayli eng qulay muhit yaratildi».¹

Davlatimiz rahbari tomonidan ishlab chiqilgan Mustakil O'zbekistonni rivojlantirishning ma'naviy- ahloqiy negizlari:

- umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;
- xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;
- insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilish;
- vatanparvarlik kabilarga katta e'tibor berish ta'lif- tarbiya sohasida, xususan axloqiy tarbiyani takomillashtirish yo'lida juda muhim va zarur ekanini alohida ta'kidlab o'tish lozim.

Bugungi kunda xalqimiz o'z oldida qo'ygan buyuk maqsadlarga, ezgu niyatlarga erishish, jamiyatimizning yangilanish, xayotimizning taraqqiyoti va istiqboli amalga oshirilayotgan islohatlar, rejalarining samarasi takdiri avvalambor, zamon talabiga javob bera oladigan yuqori malakali, ongli mutaxassislar tayyorlash, tarbiyalash muammosi bilan bog'liqdir. SHu bois yurtimizning istiqlol yo'lidan birinchi qadamlaridanoq buyuk ma'naviyatimizni, tiklash va yanada yuksaltirish, ajdodlarimiz ma'naviy merosini o'rganish xamda ularning yutuqlaridan samarali foydalangan holda milliy ta'lif tarbiya tizimini takomillashtirish va uni zamon talablari bilan uyg'unlashtirish asosida jahon andozalari va ko'nikmalari darajasiga chiqarish maqsadiga katta e'tibor berilmoqda.

Imom al- Buxoriy butun umr davomida tinmay izlandi, o'z bilmilarini boyitib borishi bilan bir vaqtida, egallagan bilimlarini shogirdlariga, ilm toliblariga, shuningdek kelajak avlodga qoldirish maqsadida, bir qator risolalar yozdi.

Musulmonlar diniy idorasi kutubxonasida allomaning «Al Jomi' as- Sahih»,

¹ Karimov I.A Barkamol avlod Uzbekiston tarakkiyotining poydevori. - Toshkent, 1997.-B.4.

«At- Tarix al- Kabir», «At- tarix as- Sag’ir»(«Kichik tarix»), «Al- Qiroatu xalfa-l Imom», «Raf’ul yadani fis- Saloti» («Namozda ikki qo’lni ko’tarish» kabi asarlarning qadimiy nushalari mavjuddir.

Imom al- Buxoriyning «At- tarix al Avsat» («O’rta tarix»), «At- Tafsif al- kabir» («Katta tafsif»), «Al- Jome’ al Kabir» («Katta to’plam»), «Kitobul- Hiba», kabi katta va kichik hajmlardagi bir qator kitoblar yozganligi tarix kitoblaridan ma’lum.

Ma’lumotlarga qaraganda, al-Buxoriyning o’z zamonasida «tegan mevalari» ustozlarining ko’pligidir. Biron-bir muhaddis o’z davrida ham undan ilgari yoki keyingi davrlarda ham bu kishichalik ko’p ustoz ko’rmagan. Alloma o’z ustozlari hakida gapirib: «Men hadislarni bir ming sakson muhaddisdan yozib oldim», deb yozgan ekan.¹

Al- Buxoriy asarlari ahloqiy pok insonlarni tarbiyalash uchun xizmat qilishi bilan bir vaqtida, ul zotning o’zi ham axloqan etuk inson bo’lgani haqida ko’p rivoyatlar mavjud. Bu esa al- Buxoriy hayotining o’zi bir ibrat va axloqiy barkamollik timsoli sifatida namoyon bo’lishiga dalildir.

Al-Buxoriy qanchalik ilm jamlashga erishgan bo’lsalar, o’shanchalik haloldan mol- dunyo to’plashga ham musharraf bo’ldilar, deb eslaydi shogirdlaridan biri Axmad ibn Hafs va o’limlari oldidan aytgan so’zlarini bundoq rivoyat qiladi: «Jamlangan molu dunyomda biror shubhali biror dirham aralashghanini bilmayman²».

Al-Buxoriyning asarlari nafaqat diniy ibodat masalasi, balki odob- axloq, yuksak insoniy fazilatlarni targib qiladi. Jumladan, «Al- Jomi’ as- Sahih» asarida ilmning fazilati, odob- ahloq, kiyinish, taom eyish, odamlar bilan muomala qilish masalalari keng yoritilgan.

Bu hadislар to’plamida shuningdek, insonni axloqan pok bo’lishga undovchi insoniy fazilatlardan mexr- oqibat, sahiylik, ochiq ko’ngillilik, ota- onaga e’tibor,

¹ Mamadaliev S. Imom Buxoriy ta’rifi. –Toshkent. 1984.-B.

² Abdurahmonov A. Axloqiy tarbiya va milliy qadriyatlarimiz. //SHarq Yulduzi, 2009.№3-B.163-169.

kattalarga hurmat, kichiklarga va qarindoshlarga g'maxo'rlik, faqir- bechoralarga muruvvat, Vatanga muhabbat, mehnat va kasb- xunarni ulug'lash, xalollik, poklik, o'zaro do'stlik, tinch-totuv yashash kabi xislatlar yuqori baholanadi, shuningdek o'quvchiga tushunarli bo'lishi uchun sodda va ravon tarzda bayon etiladi.

Hadislarda bilim- insonning ma'naviy kamoloti mezoni, axloqiy pokligi, tafakkur doirasi, dunyoqarashi kengligining ifodolovchi omil deb hisoblanadi. Bu borada hadisda shunday yozilgan: «Kimki, ilm istab qadam qo'ysa, Olloh taolo unga jannat yo'lini oson qilgaydir...» Ilmga ilm olmoq bilan erishilgaydir».

Insoniyat hozirgi kundagi barcha yutuklariga albatta o'z mexnati va bilimlari hamda izlanishlari tufayli erishadi. Mehnat qilish ham ilm- o'rganish ham ta'lim – tarbiya oqibatida hosil bo'ladi.

Ta'lim-tarbiya barcha davrlarda insoniyatning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib kelgan. U deyarli doimo odamlarning qadim zamonlardan beri amal qilib kelayotgan tajribalari, yutuqlari, urf- odatlari va an'analari asosida tashkil qilinadi. Lekin shuni ham ta'kidlash kerakki, ta'lim- tarbiya zamon tarakkiyoti bilan hamohang tarzda olib borilishi bilan ijtimoiy- tarixiy yutuqlarni inkor etmaydi. SHu jihatdan o'tmish olimlarning, mutafakkirlarning ma'naviy meroslarini yosh avlodning tarbiyasidagi ahamiyati hozirgi kunda ham beqiyosdir.

Xadislardan umumbashariy qadriyat sifatida, ota- bobolarimizning urf- odatlari, nasixatlari tarzida yosh avlodning tarbiysi jarayonida qullash mumkin va bu xalqimizning asrlar davomida shakllanib kelayotgan ajdodlarning yutuqlari bilan g'ururlanish, kattalarga hurmat va ularning nasihatlariga amal kilish odatlari asosida o'z samarasini berishi aniqdir.

Al-Buxoriy asarlaridagi ko'pgina hadislarning mag'zini nasixatlar, ya'ni yaxshilik va ezgulikka chorlovchi da'vatlar, yomonlik va zulmdan saqlanishga chaqiruvchi o'gitlar tashkil etadi. Jumladan, Hadisda: «Qo'li bilan va tili bilan o'zgalarga ozor bermagan kishi musulmondir»¹, - deyiladi. Nafaqat o'zbek

¹ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadis, Al-jomi' as-Sahih (ishonarli to'plam). 1-kitob, Toshkent, 1991.-B.34.

xalqidan, balki butun O'rta Osiyo xalqlari o'rtasida «musulmon» degan nom o'zining ijobiy tomoni bilan ajralib turadi, ya'ni musulmon kishi odamlar tasavvurida yomonliklardan pok insondir. Demak. Shunday ijobiy nomga ega bo'lishi uchun hadisda aks etgan shartlarni bajarish lozim. Odamlarga qo'l bilan ozor bermasligi uchun, kishi boshqalarga zarari etadigan biror ishga qo'l urmasligi kerak. Tili bilan ozor bermaslik uchun esa, inson tilini yolg'on, tuhmat, xaqraratli va yomon so'zlardan asrashi darkor.

Hadisda ota- onalarga g'amho'rlik, ularni e'zozlash, xurmat kilish, haqlarini ado etish har bir farzandning zimmasidagi vazifa ekani qayta- qayta ta'kidlanadi. Ularga itoatsizlik katta gunoh hisoblanadi. Xalqimiz o'rtasida keng tarqalgan «Otang rozi ,xudo rozi», «Jannat onalaringiz oyog'i ostidadir», - degan iboralar bejiz emas. Hozirgi kunda, fan tehnika, madaniyat yutuqlari bilan turli xalqlarning madaniyati aralashib kerayotgan bir davrda, xalqimizga yot bo'lgan, ota- onaga nisbatan noloyiq munosabatlar paydo bo'lishi hollari kuzatilmoqda. Bu salbiy holatning oldini olish uchun hadislarning imkoniyatidan ham keng foydalanish mumkin. Chunki xech bir ota- ona o'z farzandiga yomonlikni ravo ko'rmaydi, shu sababli ularning farzandlari tarbiyasidagi mavqelarini tiklash va xunarmandlarini ulug'lash yoshlarning turli nomaqbul yo'llardan asrab qolar edi.

2.3 Al - Buxoriyning hadislar to'plamida ota-onasi va farzand tarbiyasi.

Imom Ismoil Buxoriy to'plag'an, to'ldirgan, tartibga solgan hadislar tizimida asosiy o'rinni olgan muxim masalalardan biri oila ma'naviyati, farzandlar, ota —onalar, er va xotin o'rtasidagi munosabatlarning ma'naviy — axloqiy asoslari muammosidir.

Oiladagi ma'naviy muxit —butun jamiyat uchun axamiyatli. Oiladagi muhit, yaxshi tarbiya ko'rgan farzandlar jamiyat taraqqietiga, barqarorlik va osoyishtalikka ham ijobiy ta'sir etadi. Bu haqida prezidentimiz I. A. Karimov

hunday degan edilar: "Oila bizning xalkimiz uchun millatning ko'p asrlik an'analari va ruhiyatiga mos bo'lgan muhim hayotiy qadriyatlardan biridir.

Respublikamizda asosan oilalar ko'p farzandli bo'lib, ularda turli avlod vakillari birgalikda yashaydi va birga xo'jalik yuritadi. Bu esa bolalarni tarbiyalash, ularni milliy, umuminsoniy, diniy ma'naviy qadriyatlar^g, an'analardan bahramand qilish, bilim darajasini oshirish uchun qulay sharoitlar yaratadi. Xuddi ana shunday an'analardan odamlar bolalik chog'laridan oq mehnatsevarlikka, kattalarga hurmat, bilim egallashga intilishini o'rganadilar."¹

Al-Buxoriyning hadislar to'plamida butun insoniyat bir ota- va onaning farzandlaridan tarqalgani haqida gapiriladi hamda barcha insonlar o'zaro birodar ekanligi qayta- qayta uqtiriladi. Bu esa o'z navbatda, odamlarni do'stlikka, totuvlikka, xamkorlikka, muruvvatga va sadoqatga chorlaydi.

«Islom madaniyatining O'rta Osiyoga kirib kelishi,- deb yozadi tadqiqotchi O. Sharipov,- bu erda yashovchi xalqlarning badiiy estetik tasavvurlarini yangi pog'onaga ko'tarilishiga asos bo'ldi va islam dini bilan bog'liq bo'lган diniy-ma'naviy ideal estetik ideal bo'lib qoldi». Ota oila qo'rg'onining eng baquvvat tayanchidir, Ota oilaning yo'g'ini bor qilish uchun doimo harakat qiladi. Oil a'zolarining yashashi uchun uy —joy qiladi, ularniig kiyimi, emishini hozirlaydi. Umuman aytganda har bir oilaning ravnaqi uchun birinchi galda harakat qiladigan, orzu —umidlarini ro'yobga chiqaradigan kishi otadir. Otaning oiladagi o'rnini hech nima bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Inson bolasining shakllanishida otaning roln benihoya kattadir. Otaning farzandiga bo'lган me^ri ham onaning mehridan kam emas. Otalarga xos bo'lган bunday pinhona mehr otalarga payg'ambarlardan merosdir. Otalar onalardan farqli o'laroq, kam gapirib, o'z mehrlarini ham xuddi boshqa tuyg'ularidek yashiradilar. Lekin otalar ham farzandlari uchun onalardan kam iztirob, g'am chekmaydilar. SHu erda Shoh

¹ Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — Toshkent , O'zbekiston nashriyoti, 1997. —B.253.

Boburning o'g'li Humoyun qattiq kasal bo'lib o'lim to'shagida yotganini ko'rib, Allohdan o'g'liga shifo tilab, uning uchun o'z jonini tasadduq qilganini misol tariqasida keltirishimiz mumkin. Payg'ambarimiz ham o'z hadislaridan birida bu ^aqda: "3 narsa borg kimda u bo'lsa, Alloh taolo unga rahmat qanotini yozadi va jannatga kirgizadi: 1.Zaifga mehribon bo'lism, 2.Ota — onasining duosini olish, qo'l ostidagilarga yaxshilik qilish"¹, — deb aytganlar.

Xadislarda insoniy fazilatlardan ezgulik, iffat, sabr- toqat, qanoat, shukuronalik kabi ahloqiy xislatlar uluglansa, isrofgarchilik, ta'mirgirlik, ochko'zlik, nafsu havoga, shahvoniy hissiyotlarga berilish baxillik, johillik kabi illatlar qoralanadi.

Alloma asarlarida xotin- kizlar masalasi, ularga hurmat- e'tibor aloxida o'rinn tutadi. Al- Buxoriy ta'limotida xotin- qizlar avvalo mo''tabar ona sifatida e'zozga loyiq ekanini ta'kidlanadi. Shuningdek, olim ularning diqqat- e'tiborga, mehrmuhabbatga tashna ekanini, niholdek nozikligini ham ko'rsatib o'tadi. Bu xususda u quyidagi hadisni keltiradi.

«Ayol qobirg'aga o'xshaydi, agar uni to'g'irlayman desang, singdirib qo'yasan... Bas shunday ekan, ayollar bilan doimo yaxshilikcha maslahatlashinglar!»² Darhaqiqat, xotin qizlar muqaddasdir. Ular inson naslining davomchisi, bizlarning buvimiz, onamiz, opamiz singlimiz, umr yo'ldoshimizdir. SHu sababli ham xotin- kizlarga munosabat har bir jamiyatning axloqiy etkuligi o'lchovi bo'lib xizmat kiladi. Farzandning dunyoga kelishiga ota —ona sababchi bo'ladi. Ota —ona farzandini avaylab o'stiradi, xayotining eng qimmatli davrini unga bag'ishlaydi. Farzandi uchun barcha qiyinchiliklarni, azoblarni engadi. SHuning uchun ham ota-onaning farzandida xaqqi behisob ko'p. Ota-onaning haqqini hech ado etib bo'lmaydi. Farzand qancha harakat qilmasin, ota- ona haqqi

¹ Hojiahmad A. Jannat kaliti. — Toshkent, Cho'lpon nashriyoti, 1994.-B.54.

² Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadis, Al-jomi' as-Sahih (ishonarli to'plam). 1-kitob, Toshkent, 1991.-B.98.

tamom bo'lmaydi. Qachonki ota -ona o'z farzandidan rozi bo'lsa mammun bo'lsa, farzand ham farzandlik burchini bajargan bo'ladi.

Qur'oni Karimda Alloh taolo; "Ota- onaga hech qachon "uff" deb aytma...", -deydi. Bundan ko'rinish turibdiki, farzand xech qachon ota - onasiga baqirib gapirmasligi, achchiqlanib qaramasligi kerak. Aksincha, ota-onasiga hurmat ko'rsatib, ularga itoatli bo'lishi lozim. Muxammad Payg'ambar bir hadislarida: "Ota - onaga itoat qilish - Tangriga itoat qilishdir. Ularning oldida gunox qilish Tangri oldida gunohkor bo'lish bilan barobardir"¹ , - deganlar.

Al-Buxoriyning asarlarida axloq-odob masalalaridan tashqari, hozirda davrimizning, asrimizning jahon miqyosidagi umumbashariy muammolari bo'lmish tinchlikni saqlash, ekologiya, inson salomatligi sohalariga oid bir qator ijobjiy fikrlar, talabalar, nasihatlar o'rinni olgan. Jumladan, «Musulmonning so'kmog'i-buzuqlik, urushmog'i kofirlikdir». «Dushman bilan bo'lsa xam, to'qnashuv orzu qilmangizlar.» «Eb- ichaveringlar, faqat isrof qilmanglar», «Haq taolo o'zi pok, poklikni yaxshi ko'radi, o'zi toza tozalikni yaxshi ko'radi, o'zi ochiqqo'l, ochiqqullikni yaxshi ko'radi. Eshiklarning oldini pokiza tutinglar!»¹ va boshqalar.

Agar bu va shu kabi ezgulikka, yaxshilikka chaqiruvchi hadislarni yoshlarning ongiga singdirilsa va ular kelgusida bu nasixatlarga amal qilishganda edi, yuqoridagi nomlari tilga olingan umumjahon muammolarini hal etishda, biroz bo'lsa-da, ijobjiy natijalarga erishgan bo'lar edik.

Sharq uyg'onish davri, ya'ni IX-XII asrlarda ta'limiy- axloqiy qarashlarga islom ta'limotining umuminsoniy qadriyatlari va tamoyillari ham katta ta'sir ko'rsatadi. Bu borada pedagogik olimlar quyidagicha fikr bildirdilar.

Zero, barcha mutafakkirlarimizning ta'lim- tarbiyaga oid qarashlarining asosi ham Qur'on va xadis ta'limotiga asoslanadi.

Chunki biz nazarda tutayotgan davrdan boshlab, savod o'rgatish Qur'on va

¹ Axloq-odobga haqidagi hadislar.- Toshkent, Movarounnahr nashriyoti, 1992.- B.16.

xadislarni o'rganish va ulardag'i ko'rsatmalarni o'zlashtirish bilan birga olib borilgan, shunga ko'ra, Kur'on va Xadislardagi pand- nasixatlar ham olimlar, ham adiblar, ijodiga ta'sir etgan. Hadislarda umuminsoniy fazilatlarga aloxida urg'u berilgan. Ularda ilgari surilgan musulmonlarning muhim xislatlari: Halollik, poklik sahovat, ximmat, mehr- oqibat, exson, sharm-hayo, ilm izlash muomala qoidalari, axloq mezonlari va boshqalar o'z ifodasini topgan va Sharq adabiyotiga, jumladan, ta'limiy- axloqiy asarlarga ta'sir etdi. Hadislар ta'siri Yusuf Xos Xojibning «Qutadg'u bilig asaridan boshlanib, Kaykovusning «Qobusnom», Ahmad Yugnakiyning «Hibatulhaqoyiq», Sa'diyning «Guliston», Jomiyning «Bahoriston», Alisher Navoiyning «Mahbub ul- qulub» va boshqa asarlari negizida ko'rindi. Xam g'oya, xam mazmun, ham mazmun, ham shakl buning dalilidir.

Ma'lumki kelajak avlod hakida qayg'urish, sog'lom va ahloqan barkamol naslni tarbiyalab etishtirishga intilish o'zbek xalqining farzandining baxtini, fazlu kamolini ko'rish uchun butun umri davomida kurashadi, mehnat qiladi.

«Ko'p asrlik tarixiy tajriba shuni ko'rsatadaki, jamiyatimizning haqiqiy boyligi, bu - inson, inson avlodidir,-» deb ta'kidlangan edilar Prezidentimiz I. A. Karimov, - «kishilik jamiyati el- yurtga, vatanga sadoqatli, iymon- e'tiqodli pok insonlar bilan fahrlanadi¹».

Insonparavarlik- bu o'zbek xalqining milliy ruhiyati, uning ajralmas fazilatidir. Shu sababli ham shafqatsizlik va zo'ravonlik o'zbeklar tabiatiga yod narsadir.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, xar bir insonning, shuningdek jamiyatimizning muqaddas vazifasi qobil farzandlar o'stirish ekan, ularni ham jismoniy, xam ma'naviy jihatdan mukammal qilib tarbiyalash, ota- onasiga, Vataniga sadoqatli kishi etib voyaga yetkazish lozim. Bu esa o'z navbatida ma'naviyatimizni tiklash, mustahkamlash va yuksaltirish bilan amlga oshadi.

Ma'naviyat tarbiyaning eng ta'sirchan qurolidir, shu bois undan oqilona foydalanish, yosh avlodni vatanparvarlik, rostgo'ylik, xalollikka o'rgatish kerak.

¹ Karimov I.A. YUksak ma'naviyat-engilmas kuch. Toshkent, 2008.-B.54.

Ma’naviyat insonga ona suti, ota namunasi va ajdodlar o’giti bilan singadi.

Prezidentimiz Islom Karimov ma’naviyat va inson axloqi haqida: «Aslini olganda, axloq- ma’naviyatning o’zagi. Inson axloqi shunchaki salom- alik, xushmuomaladagina iborat emas. Ahloq- bu avvalo insof vaadolat tuyg’usi, imon, xalollik degani»- deb teran va haqqoniy tushuncha berdilar. Darhaqiqat, sog’lom avlodni tarbiyalab, voyaga etkazish davr talabidir. Sog’lom inson deganda, faqat jismoniy sog’lomlikgina emas, balki sharqona ahloq- odob va umumbashariy g’oyalar ruhida kamol topgan inson tushiniladi.

O’rta Osiyoning qadimiy tarixi va madaniyati, bunda yashab o’tgan Sharq mutafakkirlari va faylasuflarining jahon madaniyatining taraqqiyotiga ko’shgan g’oyat katta hissalari ham bu erda yashayotgan odamlar turmushining barcha tomonlariga sezilarli darajada ta’sir ko’rsatgan. O’tmishdagi allomalarining bebahosini qanchadan-qancha avlodning ma’naviy- ruhiy ongini va turmush tarzini shakllantirgan va shakllantirmoqda. Islom dinida gunoh ishlar qoralanadi. Agar biron kishi xatoga yo’l qo’ysa, oiladagi yoshlar bu xatoni o’zlashtirib olmasliklari uchun, ulardan uyalib, bu xatosini yashirishga, tezda o’ziga xos biror yaxshi ish qilishga harakat qilishi kerak. Payg’ ambarimiz bizlarga qoldirgan bir hadislarida: "Uyalmagan odam bilganini qilsin",¹ - deganlar. Demak, atrofdagi odamlardan uyalmagan odam xar xil nojo’ya ishlarga yo’l qo’yadi, lekin oxirida o’z jazosini oladi. Yana bir hadislarida Rasuli Akram bunday deb uqtiradil.ar: "Odamlardan uyalmagan Allohdan ham uyalmas". Islomda aytishicha, uyalish ikki turli bo’lib, ular Allohdan uyalish va odamlardan uyalishdir. Allohdan uyalish odamlardan uyalishdan afzalroq bo’lib, odamlarni har xil yovuzliklardan va gunohlardan qaytaradi.

Odobli inson hamisha xar qanday harakatini aql bilan, aqliga tayanib bajaradi. CHunki xalqimizda "Odobsiz aql -aqlsiz odob yo’q" degan naql bor.

¹ Oila axloqi va odobi.- Toshkent, O’qituvchi nashriyoti, 1995.-B.158.

Shunday ekan, aql va odob bir -biriga bog'liq ikki narsadir. Insonda har ikkovi mavjud bo'l.sagina_g u kamol topadi. "Hikmatnama"da aytilishicha "Adab ikki xildir:hikmat adabi va xizmat adabi. Hikmat adabi poklik va to'g'ri yo'lga etaklaydi, xizmat adabi esa badavlatlik va obro'ga etkazadi"¹.

Odob xayotda, insonning har bir qadamida kerak bo'ladigan fazilatdir. Odobsiz inson hamma erda atrofidagilardan dashnom eshitadi, obrusizlantiriladi. Odob inson uchun hayotdagi eng zarur fazilat ekanligini har bir inson o'z aql - zakovati bilan bilishi, ich-ichidan tushunib etmog'i zarur. Bu haqda bobokalonimiz Mir Alisher Navoiy quyidagi fikrlarni bizlarga ma'naviy o'git sifatida aytgan bo'lsalar ajab emas: "Odob —kishilar tarafidan qilinishi mumkin bo'lgan hurmatsizlik eshigini berkitadi va odamni hazilmazaxdan, kamsitilishdan saqlaydi. Odob odam tabiatiga insoniylik baxsh etadi va kishi mijoziga odamiylik manzilida orom beradi"¹. Haqiqatdan ham, hayo inson zotiga xos fazilatdir. Hayo bilan olam go'zal. Hayoli inson hamisha pok his —tuyg'ular bilan yashaydi va poklikni eng birinchi kamolotga eltuvchi fazilat deb biladi. Poklik -bu ulug'lik. Poklik turmushda, mexnatda, insonlar bilan qilinadigan muomalada ko'rindi. Bu xam jamiyatdagi birlik, ahillik, hamjihatlilikning belgisi hisoblanadi. Demak, poklik ham axloqqa tayangan insoniy munosabatlarning belgisidir.

Inson o'z fe'lini yaxshilashi xulqini poklashi, qalbini musaffo qila olishi, asosan o'ziga, uning intilishiga bog'liq. Agar inson axloq jihatdan pok, ko'ngli oq, lafzi halol bo'lsa, u ma'rifikatli bo'ladi. Ma'rifikatli insonlarda esa, til va dil pokligi, rux pokligi muyassardir. Agar inson ma'rifikatli bo'lishga va shu fazilatlarga ega bo'lishga intilmasa, shu amallarga amal qilmasa, yomon fe'llarga o'rganib razolat botqog'iga botishi mumkin. Demak, ma'rifikatlilik ham inson bilan inson, shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning belgisidir. Ma'rifikatli bo'lish- boshqalardan o'rganish boshqalarga ham o'rgatishdir.

Demak, inson o'z -o'zini poklashi uchun doimo sahovatli bo'lishga intilishi va ularga qarshi bo'lgan fe'llardan uzoqlashishi lozim. Pokiza xulq - odamiylik

gavxari, u kishini inson sifatida ulug'laydi, tuban axloq esa odam umrining zavolidir. Odam o'z-o'zini ulug'lamaydi. Odamni jamiyat, jamoatchilik ulug'laydi. Odamning barcha xatti - xarakatlarida, boshqalar bilan munosabatida uning ma'naviyati yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Poklik inson o'zi-o'ziga oro berishi emas, balki boshqalarda ham yaxshi kayfiyat yaratishga intilishidir. Kishilardagi odamgarchilikni o'z oila a'zolariga, qo'ni- qo'shnilarig bo'lgan munosabatida ko'rish mumkin, Yaqin bo'lgan qo'shni bilan muloqotda bo'lish, xolidan xabar olib turish odamiylik belgisidir. Payg'ambarimiz hadislaridan birida: "Agar qo'shnilaring seni yaxshi deyayotganini eshitsang, demak, sen yaxshisan, yomon deyayotganini eshitsang, demak, sen yomonsan" yoki "Ikki kishiga qiyomat kunida Alloh (rahmat nazari bilan) qaramaydi: qarindoshchilikni uzgan odamga va qo'shnisiga yomonlik qilgan odamga"¹, - deb aytilgan.

Axloqiy jihatdan barkamol inson qdysi so'zni qayerda gapirishni, kimga qanday muomala qilishni yaxshi biladi. Yoshlar ijtimoiy turmushning barcha sohalari, xususiyatlari, qoidalari, quvonchlari va tashvishlari bilan dastavval oila quchog'ida tanishadilar, Shu boisdan oila jamiyatning boshlang'ich xujayrasi sifatida o'g'il va qizlarning axloqi madaniy darajasi, qobiliyati, aql- zakovati, fikr yuritishi, xayoloti, muloqoti, xulq - atvori, e'tiqodi va ilmiy dunyoqarashi kabilarga yuqori darajada tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lgan nur -ziyo makonidir, qo'ni - qo'shnilarga munosabat madaniyati ham yoshlarda dastavval oilada shakllanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham oilaning bu boradagi roliga katta e'tibor berilgan. Oil a boshlig'i hisoblang'an ota -onaning asosiy diqqat-e'tibori ham yuksak axloq me'yorlari va qoidalari talabidan kelb chiqqan holda o'z farzandlarida odamlarni hurmat qilish kabi axloqiy xislatlarni, zamon ruxiga mos tushadigan fazilatlarni shakllantirishga qaratiladi, Bunday oila a'zolari davrasidag'i suxbatlar, munozaralar, baxslar mulohazalar o'zaro tenglik,

¹ Nasafiy. Hazrat Bahovuddin Naqshband, - Toshkent, Meros nashriyoti, 1993.-B.41.

hurmat ruxiga bo'y sundiriladi va qo'ni - qo'shnilar bilan munosabatta ham ta'sir etadi. Hayotda sodir bo'ladigan har xil hodisaga xar qaysi oilada xar xil baho beradi va har qaysi shaxsning harakatiga ham har xil munosabat bildiriladi:yo rag'batlantiriladi yoki tanbeh berilib, jazolanadi. Xuddi shunday odilona amalga oshirilgan muloqot ta'sirida o'g'il va qizlar ruhiy dunyosida do'stlik, boshkdlarni qadrlash, dilkashlik, xushmuomalalik, o'z faoliyati uchun javobgarlik, o'z -o'zini qo'lga olish, o'z -o'zini boshqarish va mustaqil fikrlash kabi muxim insoniy fazilatlar shakllanadi. Hadislarda aytilishicha, mehnatga muhabbat xalqimizning eng nodir, qadimiylar fazilat hisoblanadi. Farzandlarda mehnatga mu[^]abbat, avvalo tug'ilib o'sgan oiladan boshlanadi. Ammo oiladagi ota —ona o'z navbatida esh farzandiga namuna, ibrat bo'lmosg'i lozim. Mehnat jarayonida farzandlarimizda tajriba, vaqt ni qadrlash mas'uliyati, insoniylik, kamtarlik kabi axloqiy fazilatlar, madaniyat va ma'naviyat kamol topadi. Mehnat insonlarga ham, jamiyatga ham manfaat keltiradi.

Prezidentimiz I. A. Karimov ta'kidlaganidek: "Har bir insonning, ayniqsa, endigina hayotga qadam qo'yib kelayotgan yoshlarning ongiga shunday fikrni singdirish kerakki, ular o'rtaga qo'yilgan maqsadlariga erishish o'zlariga bog'liq ekanligini, ya'ni bu narsa ularning sobitqadam g'ayrat —shijoatiga, to'la — to'kis fidokorligiga va cheksiz mehnatsevarligiga bog'liq ekanligini anglab etishishlari kerak, Xuddi shu narsa davlatimiz va xalqimiz ravnaq topishining asosiy shartidir"¹, Ayniqsa, oila davrasida ota —onalar va oilaning katta a'zolari kichik yoshdagilarga halol mexnat qilish bilan bog'liq axloqiy va insoniy fazilatlar haqida saboq berishlari shartdir. Bundan tashqari, bolani yoshligidan boshlab mehnatga o'rgatish kerak, bunday tarbiya orqali bolalar mehnat kundalik ehtiyoj, zaruriyat ekanligini bilyab boradilar, mehnat qilishni ijtimoiy va farzandlik burchi deb hisoblay boshlaydilar. Payg'ambarimizning bir

¹ Karimov I. O'zbekistonning o'z astiqlol va taraqqayot yo'li. - Toshkent ,O'zbekiston, 1992.-B.28.

hadisi muboraklarida: "Halol kasbdan charchab uxlagan odam, gunohlari kechirilgan holda tunaydi",—deb aytigan. Bu ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan hikmatdir.

Mehnatsevar komil insonni tarbiyalash borasida o'z tariximizdan ko'plab dalillar keltirishimiz mumkin. Bobokalonimiz Al — Forobiy: "Jamiyatning har bir fuqarosi — mansabi, tutgan o'rnidan qat'iy nazar, fozil kishi ekanligi va bunday fozil inson esa o'z davlatining barcha qonun — qoidalarini yaxshi biladi, unga amal qiladi, fikrlaydi, o'z kasbining ustasi bo'ladi, lozim kelsa Vatani uchun jon fido qiladi"¹,—deb yozganlar.Komil farzandlarni tarbiyalash nafaqat davlatimiz, balki hammaning, har birimizning asosiy vazifamiz bo'lishi shart. Yurtboshimiz I. A. Karimov bu haqda: "Kelajak avlod haqida qayg'urish, sog'lom, barkamol naslni tarbiyalab etishtirishga intilish bizning milliy xususiyatimizdir. Bu muqaddas zaminda yashayotgan har bir inson o'z farzandining baxtu —saodati, fazlu —kamolini ko'rish uchun butun hayoti davomida kurashadi_g mehnat qiladi, o'zini ayamaydi", — deb aytgan edi.

Bugungi kunda faqat chuqur bilim, tajribagina insonni kamolot cho'qqilariga olib chiqishi mumkin. Shu ma'noda, O'zbekistonimizda amalga oshirilayotgan islohotlarda ta'lim tizimining rivojiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Istiqlol imkoniyatlaridan bahramand bo'lar ekanmiz, ertangi kun istiqboli bilimli, dono, mehnatsevar, fidoyi farzandlarimiz qo'lida ekanligiga yana bir karra amin bo'lamiz.

Dunyoga umid bilan qadam qo'yib kelayotgan navnihol inson hayotdan munosib o'rin topsa, turmushidan, taqdiridan, Vatanidan rozi bo'lib yashaydi, umr bo'yi bunyodkorlik faoliyati bilan mashg'ul bo'ladi. SHuning uchun yoshlarni muayyan bir ixtisos egasi qilib, hayotga yo'llanma berish lozimdir, SHu niyat bilan mamlakatimizda ko'plab zamonaviy litseylar, hunar —kasb

kollejlari ochildi va ochilmoqda.¹ Qur'oni Karim "Moida" surasining 48 — oyatida bunday deyidadi: "Bas, yaxshi amallarga shoshilingiz! Barchangizning Allohga qaytishingiz bor". Qur'onda boshqa dinlarning ahllari uchun ham iymon va yaxshi amallar — najot yo'li ekanligi aytildi: "Albatta, iymon keltirgan zotlar yaxudiylar, sobiylar (farishtalarga, yulduzlarga sajda qiluvchilar) va nasroniyalar Allohga, oxirat kuniga ishonsa va yaxshi amallar qilsa, o'shalar uchun xavfu—xatar, g'am —anduh yo'qdir."

Insonning axloqiy kamoloti, odobi, ma'naviyati, madaniyati, boshqalar bilan bo'lgan muomalasi, o'zini tutishi, bilimi har kuni takomillashib, shakllanib va rivojlanib, insof, iymon, vijdon, e'tiqod kabi ma'naviy, insoniy fazilatlarining mustahkamlanishiga olib keladi. Insonning iymoni o'z e'tiqodiga tayangan holda boshqalarning va o'zining harakatlariga, xato va kamchilyaklariga xaqqoniy munosabat bildirishida ko'rindi. Iymon insonning xayotda oila a'zolari o'rtasida bo'ladigan munosabatlar ko'p hollarda o'git, nasihat, axloqiy suxbatlar, yo'l -yo'riqlar ko'rsatish bilan uzviy darajada bog'lanib ketadi. Bunda ota~onalar, buvi va buvalar x.adislarga^g, ertaklarga va rivoyatlarga bevosita murojaat qilib, bu durdonalardan o'z farzandlarida odamlarni xurmat qilish ruxini shakllantirishda keng foydalanishlari maqsadga muvofikdir. Umuman olganda yoshlar qo'ni - qo'shnilar, qarindosh - urug'larni hurmat qilishni, mahalla - ko'ychilik an'analarini dastavval ota -onadan o'rganadilar va ulardan ibrat oladilar. Bu ham milliy ma'naviyatimiz va diniy an'analarimizning muqim tomonidir. SHarq xalkdarida farzand tarbiyasiga katta esqamiyat berilgan, yaxshi tarbiya ko'rgan va yaxshi farzand tarbiya qilgan kishilar ulug'langan. Mutafakkirlar, olimu -donolarning o'gitlari, Qur'oni Karim va Payg'ambarimiz qoldirgan hikmatlar majmuasi - Hadisi SHariflar axloqiy xazinalar manbai bo'lib xizmat qiladi. Qur'oni Karim insonlarning hayot dasturi bo'lib xizmat qilsa, hadisi shariflarda komil insonni tarbiyalash qonun - qoidalari uqtirilgan. Sharq olimlari o'zlarining o'gitlarida ham axloqiy fazilatlarga

¹ Usmonov M. YAxshi fazilat —insonga ziynat,— Toshkent, Meros, 1992.-B.104.

ega bo'lmoqlikka da'vat etganlar, qarindosh-urug'chilik, qo'ni-qo'shnichilik munosabatlarini yuksak qadrlaganlar. Insonning axloqiy kamoloti darajasini uning mehnatga bo'lган munosabatidan bilish mumkin, Mehnat tufayli inson o'zini takomillashtirib boradi. Inson bolasi mexnat qilish uchun yaratilgan, mehnat esa insonni ulug'laydi, yuksaklikka etaklaydi. Iymon, insof, halollik va e'tiqod bilan bog'langan mehnat, hunar —kasb, Baxovuddin Naqshband aytganlaridek, bu yorug' olamga kelgan insonning eng ulug' ziynatidir.

Tabiat insonga buyuk baxt — mehnat qilish, undan zavqlanish va mehnat qilib, yaratgan mahsulotidan bahramand bo'lisch imkonini ham bergan. Bu xususiyat hech qanday mavjudotda yo'q. Mehnat inson xayotini go'zal, turmushini ko'rkar qiladi. Inson mehnat qilib kamolotga erishib boradi. Inson qanchalik mehnat bilan band bo'lsa, shunchalik gunoh ishlarni kam qiladi: vaqtini bekor o'tkazmaydi, g'iybat va ig'vo qilmaydi, haromdan hazar qiladi, ota-onasining qadrini, ularning mehnati qadrini biladi. Inson o'zi sevgan mehnat bilan shug'ullansa, asta-sekin o'z ishining kasbining ustasi bo'ladi va o'z mehnati orqasidan xalqning xurmatiga sazovor bo'ladi, jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etadi. Halol mehnat ham yuksak axloqlilikning belgisidir.

Agar hayotimizga diqqkat bilan nazar solsak, hamma go'zalliklar, qulayliklar, ajoyibotlar inson qo'li bilan, mehnati bilan bunyod bo'lganini ko'ramiz. Masalan, uy, undagi jihozlar, qulayliklar, ayollar uchun yaratilgan nafis zebu-ziynatlar, liboslar, ajoyib avtomobillar, dasturxonimiz ko'rki bo'lgan nonlar va turli xil nozu- ne'matlarning hammasi turli sohalarda ishlovchi odamlar mehnati maxsulidir.

Iymonning diniy talqinidagi o'ziga xos tomonlar ham insonni tarbiyalash, jamiyatda tinchlik_{g'} adolat, insonparvarlik, halollik singari fazilatlarni shakllantirishga qaratilgan. Qadimiylar manba'larda ko'rsatilishicha, inson hayoti davomida hamisha Tangriga, uning elchisi Muxammad Alayhissalomga, ul zotning yo'llanmalariga tayanishi lozim. Tangriga ishonch va e'tiqod

bo'lmasa_g iymon yuzaga kelmaydi va inson qalbida shakllanmaydi, u erda mustahkam o'rin olmaydi. Aziziddin Nasafiy aytganlaridek, inson ruxi (nafsi) tirikdir, biluvchi, iste'dodlidir. Inson shunday rux bilan payg'ambarlarga iymon keltiradi, ularning rahnamoligini tan oladi. Natijada shunga muyassar bo'ladiki, uni uning ruhi deydilar. Uning fikriga ko'ra Allohning xukmi, qazosi, qadarini bir-birlari bilan bog'لامоq va ayni vaqtida farqlamoq ham kerak. Barcha zamonlarda jamiyat madaniyati va ma'naviyatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatib kelgan ma'naviy omillardan biri-iymon, e'tiqoddir. Boshqa tushunchalarning ma'naviy ildizi ham iymondir. Ildiz ya'ni iymon bo'lmasa, insof ham, vijdon ham, e'tiqod ham yo'qdir. Vijdonsiz odamlarni esa xalk; odam demaydi. Iddiz baquvvat bo'lsa, daraxt xam ko'rkar, yashnoq, sershox va sermeva, umri boqiydir,

Mashxur shoir So'fi Olloyor ham quyidagi misralarda iymon haqida shunday deydi:

*Amalning naf'i ham iymon bilapdir,
Qachon yolg'iz amal tsilg'on bilandir,
Nav'uvzu billoh, iymonsiz kishini
Qabul etmas xudoyim bir ishini.*

Inson ma'naviy go'zalligi mana shu ildiz — iymonning sog'lomligiga bog'liq. Ildizni qurt egan bo'lsa, yoki suvsiz, tashna qolsa, daraxt quriy boshlaydi. Iymon - ildizni kemiradigan qurtlar insonni halok etuvchiadolatsizlik va badnafslik, baxillik, kibru havo, manmanlik, xudbinlik, ta'magirlilik, zolimlik va shafk,atsizlik kabi muxliqotlardir. Bu illatlarga uchragan odamlar iymoni zaif yoxud iymonsiz odamlardir. Bunday odamlar o'zlari yaxshilikdan uzoq, ma'naviy qashshoq bo'libgina qolmay, jamiyatni ham inqirozga uchratadilar. Demak, axloqiy illatlar bir odamni ma'naviy halok etibgina qolmay, jamiyatni, davlat iqtisodini xam tanazzulga olib keladi. Xalqimizning ma'naviy pirlaridan biri Hoja Ubaydulloh Axrori Valiyning maqbaralarida "Ad-Aunyo mazraatul

oxirat", ya'ni, "Bu dunyo oxirat ekinzoridir", ¹- degan hikmat bitilgan. Buning ma'nosi shuki, bu dunyoda sepilgan ezgulik, yaxshilik urug'lari abadiy hayot, oxiratda mo'l hosillar beradi. Iymonsiz odam—gavharsiz, quruq sadafdir.

Iymon — qalbning duri bo'lib, kishini e'tiqodli, yaxshilikka, ezgulikka, xalol va pok bo'lishga undaydi, Allox. Taologa keltirilgan iymon mo'minni har qanday daxshat va kulfatdan saqlovchi kuchdir, deyiladi islomda. Rasulullox Sallalloxi Alayhi Vassallam insonlar qalbidan bezovtalshshi ketkazish, uning dunyoviy ehtiyojlarga qul bo'lib qolmasligi va hayoti davomida o'tkinchi istaklar va xatarlar ta'sirida qolmasliklari uchun ular diliga iymonni joylashga o'z haetlarini baxsh etdilar,

Arastu uqtiradiki, inson xayotining oliy maqsadi yaxshi fazilatlar hosil qilishdir. Fazilatlar esa amaliy faoliyatda ko'rindi. Hayo, vafoadolat, insof, mehr —shafkdt, insonparvartshk, rostgo'ylik kabi go'zal fazilatlar iymon mevalaridir. Bu haqda Alisher Navoiy xam quyidagi misralarida fikrimizni quvvatlaydi:

*Uch tilsim ila iymonga bino fahm ayla,
Avvalgisini aning hayo fahm ayla.
Ikkinchisini dog'a vafo fahm ayla,
Uchunchisini, bilmasang, saho fahm ayla.¹*

Bunday go'zal fazilatlar barchaga xam nasib etavermaydi. Ularni qo'lga kiritish uchun mashaqqatlarga sabr —bardosh berish, riyozat chekish zarur.

"Iymon til bilan aytilib, qalb bilan guvohlik berishdir"², — deb aytganlar Payg'ambarimiz Muxammad Alayhissalom.

Istiqlol sharofati bilan bir paytlari diniy deb yuritilgan, tor doirada qo'llanib kelingan so'zlar, falsafiy tushunchalarning erkin va keng eritilishi, jamiyatimiz poklanishi uchun muxim axamiyat kasb etadi. Iymon chin ma'noda ijtimoiy, falsafiy tushuncha. Bu haqda manba'larda turlicha ta'rif va tavsiflarni uchratamiz. Rasululloh Alayhissalom bunday deganlar: "Islom

¹ So'fi Olloyor. Sabotul ojizaiy. – Toshkent, CHO'lpon, 1991.-B.13.

besh dalil asosiga qurilgan (Islomdan murod iymon demakdir).¹ Iymon so'zda ham, amalda ham bo'lmg'i kerak. Iymon kuchaygaydir va susaygaydir", islom ilohiyoti nuqtai nazari bo'yicha, iymon - bu Allohning borligiga, uning sifatlariga, payrambarlariga, qiyomat kuniga, yaxshilik va yomonlik Alloh Subhonahu va Taollandan, ya'ni Alloh ko'rsatgan go'zal yo'ldan yurishi, yo yurmasligidan bo'lishiga va dinda ko'rsatilgan narsalarining majmuasiga ishonish demakdir. Iymon arabcha so'z bo'lib, "ishonch" ma'nosini bildiradi. Iymonli kishini "mo'min" deyiladi. Mo'min, ya'ni iymon keltirgan, ishongan odam. Demakki, iymon yaxshiliklarning bu dunedagi va kelgusidagi shirin mevalariga ishonchdir.

Iymon inson qalbining eng nodir gavharidir. Iymon insonni to'g'rilikka, ezgulikka, halollik va poklikka chorlaydi. Iymonning diniy va dunyoviy talqini mavjud bo'lib, ularning o'ziga xos tomonlari ham bor.

Iymonning diniy talqinidagi o'ziga xos tomonlar ham insonni tarbiyalash, jamiyatda tinchlik, adolat, insonparvarlik, halollik singari fazilatlarni shakllantirishga qaratilgan. Qadimiy manba'larda ko'rsatilishicha, inson hayoti davomida hamisha Tangriga, uning elchisi Muxammad Alayhissalomga, ul zotning yo'llanmalariga tayanishi lozim. Tangriga ishonch va e'tiqod bo'lmasa_g iymon yuzaga kelmaydi va inson qalbida shakllanmaydi, u erda mustahkam o'rin olmaydi. Aziziddin Nasafiy aytganlaridek, inson ruxi (nafsi) tirrxkdir, biluvchi, iste'dodlidir.

¹ Imom Buxoriy. Al-Jome' as — Sahih. – Toshkent, 1991.- 1 t. 4-bob, B.13.

X U L O S A

Insoniyat tarixiga nazar tashlar ekanmiz barcha davrlarda ham ma'naviy kamolot jamiyat taraqqiyotining asosiy poydevorini tashkil etganini ko'ramiz. Ma'naviyatning tarkibiy qismi bo'lmish axloq va odob odamlar o'rtaqidagi munosabatlarning asosiga aylanib ijtimoiy, iqtisodiy munosabatlar adolat, haqiqat, insonparvarlik mezonlari asosida rivojlangan. SHuning uchun ham jamiyat taraqqiyotidagi barcha o'pirilishlar ma'naviyat sohasidagi tanozullar oqibati bo'lgan bo'lsa, yuksalish va rivojlanishlar ma'naviy kamolotning natijasi bo'lgan. Uzoq va murakkab tarixiy taraqqiyotlarning biror sahifasini xam ma'naviyat muammolari bilan bog'lamay tushunib bo'lmaydi.

Bundan 26 asr muqaddam yashagan xitoy faylasufi Konfutsiy - inson va jamiyat taraqqietining asosiy omillari ustida to'xtab, quyidagi teran falsafiy fikrlarni aytgan edi: "Kamolotga erishish uchun, avvalo qalb pokizaligi haqida o'yplash kerak. Qalb pokizaligiga esa, yurak haqiqatni izlaganda va rux oriflikka intilgan taqdirdagina erishiladi".

Insoniyat tarixidagi barcha mutaffakkirlar jamiyat taraqqiyotini adolat va haqiqat mezonlari asosida amalga oshirish uchun birinchi navbatda, insonlarni yuksak axloq va odob ruxida tarbiyalash kerakligini uqtirganlar. Jahondagi asosiy dinlardan bo'lmish islomning mohiyati ham insonlarni ruxiy poklanishga chorlash, shu asosda jamiyat taraqqiyotiga imkon yaratish bo'lgan, SHu sababli ham Muxammad payg'ambar mening asosiy burchim odamlarni komil axloq va odobga o'rgatishdir, deb bejiz aytmaganlar. Buyuk vatandoshimiz Imom Ismoil Buxoriy to'plagan hadislarda odamlarni

iymonlilik ruhida tarbiyalash, shu asosda ularda insonparvarlik, adolatparvarlik, haqiqatparvarlik, mehnatsevarlik, halollik, insoflilik, mehrmuruvvatlilik, rahm - shafqatlilik ruhini qaror toptirish asosiy maqsad sifatida o'rtaga qo'yilgan.

Hadislarda keltirilgan Muxammad payg'ambarning nodir fikrlari, axloq va odob borasidagi islomiy qadriyatlar asrlar davomida odamlarga ma'naviy kamolot yo'llarini ko'rsatib keldi, bundan buyon ham respublikamizda ma'naviy-axloqiy muhitni sog'lomlashtirishda, sog'lom avlodni tarbiyalashda muhim rol o'ynatish mumkin.

Axloq va odob maromlari insonning insonligini, uning barcha tirik mavjudotlardan tub farqini ko'rsatib beruvchi ma'naviy fazilatlar tizimidir. Albatga, inson ruhiyatida ma'naviy kamolotga erishishning irsiy imkoniyatlari ham bor, SHu bilan birga ma'naviyat inson uchun tug'ma fazilat emas. Ma'naviyat insonlar o'rtasidagi munosabatlarning mahsulidir. Agar bola ota-onadan tug'ilib, hayvonlar galasi ichiga tushib qolsa, u ma'naviyat sohibi bo'la olmaydi. Inson ota-onadan tug'ilgach, odamlar ichida yashab, ular bilan munosabatda bo'lib ma'naviyat asoslarini egallaydi va ijtimoiy shaxs sifatida kamol topadi.

SHuning uchun ham bitiruv malkaviy ishda quyidagi xulosalarga kelindi:

1) Islom dini muqaddas va mukammal axloqiy qadriyatlar tizimini yaratgani va ularning ko'pi milliy qadriyatlar darajasiga ko'tarilgani uchun bu dinning tarixi va mohiyatini yoshlar o'rtasida muntazam va keng targ'ib etib bormoq kerak. Bu tadbirlar ekstremizm va fundamentalizm mohiyatini fosh etish bilan birga yoshlar diniy axloqiy qadriyatlarni bilishiga, ularningi ko'pi milliy axloqiy qadriyatlar bilan mushtarak ekanligini anglab etishiga imkon beradi.

Buning uchun Oliy o'quv yurtlarida, o'rta maktablardagi ta'lim tarbiya ishlari tizimida Qur'oni Karim, hadislar, shariat talablari haqida oddiy tushuncha berish bilan cheklanmasdan, ularning moxiyatini yoshlar anglab etishlari uchun dinlar tarixi, dinshunoslik asoslari darslarini malakali o'qituvchilar

o'tishi lozim.

2) Hadislar va shariat hukmlaridagi axloq va odob, insof, halollik, e'tiqod, insonparvarlik, adolat, mehr- muruvvatlilik, raxm- shafqatlilik singari masalalar bilan bog'liq bo'lgan fikrlarni kichik to'plamlar tariqasida nashr etib ular bilan barcha o'quv yurtlarini ta'minlash zarur. Tarbiyaviy ishlarda diniy adabiyotlardan to'g'ri, maqsadli, oqilona foydalana bilish foyda ekanini nazarda tutish muhimdir.

3) Diniy axloqiy qadriyatlarni targ'ib etishda ommaviy axborot vositalaridan yanada kengroq foydalanish zarur. Bu borada ullamolardan tashqari yirik olimlar ziyolilarning chiqishlariga ham keng o'rIN bermoq kerak. Shunday yo'l bilan dinni o'tmish tarixi sahifasi sifatida izohlash doirasidan chiqib, uni hozirgi zamonning ijtimoiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, ilmiy muammolar bilan ham bog'lash mumkin bo'ladi, Shunday yo'l bilangina dinning mohiyati haqida yoshlarga to'g'ri bilim berish mumkin.

4) Hozirgi kunda butun jahonda katta ahamiyat kasb etgan masalalardan biri oilani mustahkamlash, uning yoshlar tarbiyasidagi o'rnini kuchaytirish masalasidir. Bu borada ko'plab rivojlangan mamlakatlarda xatarli holatlar vujudga kelmoqda, oilaning ma'naviy asoslari zaiflashib bormoqda. Yosh oilalar buzilib, bolalar etim qolib, ota-onan mehridan judo bo'lishi katta ijtimoiy fojealarga olib kelmoqda. Oilaning yoshlar tarbiyasida o'ziga xos bo'lgan o'rni bor. Jamiyatda ta'lim tarbiya beradigan muassasalar ko'p bo'lsa ham ularning birortasi ota -ona bergen tarbiyaning o'rnini bosa olmaydi, Shu jihatdan oilaning moxiyati, ota - onaning burchi va mas'uliyati, ularning bir-biriga va farzandlariga munosabati, qo'ni- qo'shnichilik va qarindosh- urug'chilik munosabatlari haqida hadislarda aytilgan fikrlar hozirgi kundagi tarbiyaviy ishlarda shubhasiz foyda keltiradi. Bu fikrlarda oilaning ma'naviy mohiyati nixoyatda mukammal

yoritib berilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

I. Qonunlar va me`yoriy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T. , O'zbekiston, 2015.
2. Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasining Qonuni (yangi tahriri). //Xalq so'zi gazetasi, 1998, 15 may sonida.
3. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi Qonuni. //Ma'rifat gazetasi. 1997 yil 1 oktabr sonida.
4. O'zbekiston Respublikasi Kadrlarni tayyorlash milliy Dasturi //Turkiston gazetasi. 1997 yil 30 avgust sonida.
5. Ma'naviy-ma'rifiy islohatdarni yanada chuqurlashtirish va uning samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'grisida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. //Ma'rifat gazetasi. 1998 yil 29 iyul sonida.

II. Ishning metodologik asosini belgilagan asarlar.

1. Karimov I.A Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo`lida xizmat qilish – eng oliv saodatdir. –Toshkent: «O'zbekiston», 2015.- 275-277-betlar.
2. Karimov I.A. O`zbekiston mustaqillikga erishish ostanasida. –Toshkent:
3. O`zbekiston, 2011.-476 b.
4. I.A.Karimov. YUksak ma'naviyat engilmas kuch. –Toshkent: «Ma'naviyat». 2008.-280 bet.
5. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar deb hisoblashar edi. –Toshkent: «O'zbekiston», 2005. 64-bet.
6. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz-jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir.-T.: O'zbekiston, 2005y., 207-bet.

6. Karimov I.A. O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi. – T.: O'zbekiston, 2005 – 160 b.
7. .Karimov I.A. El-yurtga halol, vijdonan xizmat qilish har bir rahbarning muqaddas burchi. T.12. -T.: O'zbekiston, 2004. 285-312-betlar.
8. .Karimov I.A. Qonun va adolat ustuvorligi faoliyatimiz mezoni bo'lsin. T.12. -T.: O'zbekiston, 2004. 285-312-betlar.
9. Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. – T.: 11-T. O'zbekiston, 2003, 23-27- betlar.
10. Karimov I.A. «Kamolot» yoshlarimizning chinakam suyanchi va tayanchi bo'lsin. . -T.: «O'zbekiston», 2001.
11. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni - xalq, millatni -millat qilishga xizmat etsin. //Tafakkur, 1998, 2-soni.
12. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. //Muloqot, 1998, 5-soni.
13. Karimov I.A. Xalqimiz jipsligi-tinchlik va taraqqiyot garovi. //Ma'rifat gazetasi, 1998, 29 avgust sonida.
14. Karimov I.A. O'z mustaqilligimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. //Turkiston gazetasi, 1998, 2 fevral sonida.
15. Prezident Islom Karimovning imom al-Buxoriy yodgorlik majmuining ochilishiga bagashlangan marosimda so'zlagan nutqi. //Xalq so'zi gazetasi. 1997 yil 24 oktabr sonida
16. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: O'zbekiston, 1997, 137-138, 140-betlar.

III. Mavzuga oid ilmiy asarlar, monografiyalar.

1. Abdullaev Y. Abu Mansur as-Saolobiy.T.,O'zbekiston,1992.,
2. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadis, Al-jomi' as-Sahih (ishonarli to'plam). 1-kitob, T., 1991.
3. Al-Buxoriy. Hadis, Al-Jomi' as-Sahih. 2-kitob, T., 1997.

4. Al-Buxoriy. Hadis, Al-Jomi' as-Sahih. 3-kitob, T., 1994.
5. Al-Buxoriy. Hadis, Al-Jomi' as-Sahih. 4-kitob, T., 1992.
6. Abu Nasr Forobi. Risolalar. T., Fan, 1975., 23-24-betlar. _
7. Abu Nasr Forobi. Fozil odamlar shahri.T., Meros, 1993., 51-6.
8. Azimov A. Islom va hozirgi zamon.T., Uzbekiston, 1991., 13-bet.
9. Al-Farabi. Sotsialnoeticheskie traktatn. Alma-ata, Nauka, 1973., str.174, 229.
10. Al-Farabi. Filosofskie traktatn. Alma-ata, 1970., str.44,107.
11. An-Narshaxiy Abu Bakr. Buxoro tarixi.T.,Meros,1991.,102,146-6.
12. Arifxanova S.M. Nrvastvennyu printsipg islama kak komponent kulturg narodov tsentralnoaziyatskogo regiona: metodologacheskiy analiz. //Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata \ filologicheskix nauk,TashGU.,T.,1994., str.4.
13. Axmedov T.N. Problemn religai v trudax Beruniy. //Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata filosofskix nauk,TashGU.,T.,2004.
14. Ashurov G.A. Abu Ali Ibn Sino- vndayuvdiysya myulitel srednevekovya. Sbornik statey. Dushanbe, 2001., str.7.
15. Baranov X.K. Arabskorusskiy slovar. M.: 1985., str.236.
16. Braginskiy I.S. Iz istorii tadzhikskoy i persidskoy literaturn. M.: Nauka, 1992., str. 52.
17. Buyuk siymolar, allomalar. T.,2005,1-kitob., 28-bet.
18. Vamberi H. Buxoro yoxud Movaraunnahr tarixi.T.,2000., 15-bet.
19. Gafurov B.G. Iстория таджикского народа. М., 2002., str.69.
20. Grigoryan S.N. Izbrannne proizvedeniya mnsliteley stran. Blynego i Srednego Vostoka (1X-XU vv). M.,1961., str.8.
21. Jumaboev Y. O'rta Osiyo etikasi tarixi ocherklari.T.,2009., 38-6.
22. Maxmudov M. Ahli dil: ma'naviyat olam sirlari. — T.: O'zbekiston, 1997.

IV. Gazeta-jurnal va to`plamlardagi maqolalar

1. Abdurahmonov A. Axloqiy tarbiya va milliy qadriyatlarimiz. //SHarq YULduzi, 2009, 3- soni, 164-167-betlar.
2. Ibrohimov YO. Muhaddislar tug'dori. //Buxoro haqiqati, — 1998. - N10.- 2 b.

VI. Internet manbalari.

1. www. gov. uz
2. www. press - service. uz.
3. www. bilim. uz.
4. www. filosofiya.ru.
5. www. philosophy.nsc.ru.